

İSLÂM HUKUKUNDA SOSYAL TERBİYE VE KONTROL KURUMU OLARAK HİSBE MÜESSESESİ

Ahmet DURAN (*)

Öz

Hisbe, kamu hizmetlerinin denetlenmesi ve yeni kamu hizmetlerinin ihdası manasına gelir. Hisbe teşkilâtı kısmen yargı ile ilgili, kısmen de kamu hizmetleri ile alakalı bir müessesedir. Hisbe müessesesinin ana fikri, Kur'an'ın birçok âyetlerinde belirtilen "emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münker"dir; yani doğruyu emretmek ve kötülükten sakındırmaktır. Günümüzde zabıta kuvvetine, hatta icra memuruna benzer bir fonksiyonu vardır. Çarşı-pazarların, eğlence yerlerinin, cami, okul, medrese ve benzeri yerlerin kontrolü gibi görevleri vardır. Meselâ gramajı eksik ekmek üretilmesinin önlenmesi, pis kokulu etin imha edilmesi, hijyen kaidelerine uygun olmayan hamamların kapatılması gibi konular bu müessesenin görevlerinden bir kısmını oluşturur.

Öte yandan hisbe, İslâmî cihadın bir nev'idir. Bu bakımdan İslâm'ın zuhuruyla birlikte vardi. Rasûlullah, İslâm'a davet edip insanlığı hidayete çağırırken, bu haliyle o, ilk muhtesip olmanın örneğini ümmetine göstermiş oldu.

Hisbe Teşkilâtı, İslam hukukunun çok modern ve bugünkü kamu hizmetlerinin mura-kabesiyle ilgili bir müessesesini andırmaktadır.

İşte bu araştırmamızda genel anlamda hisbe konusunu ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Hisbe, İhtisâp, Emri bi'l-ma'rûf, Nehy-i Ani'l-münker, Sosyal Terbiye.

نظام الحسبة فى الفقه الإسلامى كجهاز مراقبة وتربية إجتماعية

خلاصة

لا شك أن الحسبة هي إحدى صور الجهاد الإسلامى لتكون كلمة الله هي العليا. ولقد عرفها المسلمون منذ فجر الدعوة الإسلامية وانطلقوا من خلالها يأمرين بالمعروف وينهون عن المنكر. ولم يكن الرسول (ص) وهو يدعو إلى الإسلام ويقول الفئة المسلمة على طريق هداية الإنسان الا أول

*) Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
(e-posta: dr.ahmetduran@gmail.com)

المحتسبين في الإسلام وأفضلهم وأعظمهم أثرا من أجل أن يقوم الناس بالقسط ويدنون بالعبودية لله رب العالمين.

فقد تعددت التعريفات الفقهية للحسبة وغالبية الفقهاء كانوا يركزون على جانب الوظيفة والإختصاص، فطالما أن الحسبة تتعلق بالمنكرات الظاهرة فيمكننا أن نقول في تعريف مبدئي للحسبة هي فاعلية المجتمع في الأمر بالمعروف إذا ظهر تركه والنهي عن المنكر إذا ظهر فعله تطبيقا للشرع الإسلامي.

وسيكون حديثنا هنا حول الحسبة في الإسلام إن شاء الله.

كلمات البحث: الحسبة، الإحتساب، المعروف، المنكر، نظام، التربية الإجتماعية.

Social Upbringing in Islamic Law and Hisbe as a Control Establishment

Abstract

Undoubtedly, "Hisbe", "i'la-i Kelimetullah": it is a type of Islamic jihad to aggrandize God's name. Muslims have recognized it since dawn of Islam and have begun to invite to all that is good and forbid evil. The Prophet guided the humanity to Islam, in this state, it was not anything else to be the first muhtasib in Islam.

Fuqahâ have made different definitions for hisbe. The main idea of all of definitions made is inviting to all goodness, and forbidding evil. In this research, we will firstly examine the theoretical perspectives of hisbe, after that, we will touch briefly the practice of ihtisab in Islamic history.

Keywords: *Hisbe, Ihtisab, Inviting to all that is good and forbidding evil, Social upbringing.*

Giriş

A. Genel Olarak Toplum-Ferd İlişkileri ve Sosyal Kontrol

İbn Haldun'un, *Mukaddime* adlı eserinde de ifade ettiği gibi "insan topluluğu bir zurettir".¹ Filozoflar buna "medeniyyu't-tab"; "insan, tabiatı itibariyle medenîdir" demişlerdir. Bunun anlamı insan hayatının tek başına olamayacağı, toplumdan uzak veya topluma karşı olan ferdin hayatını idame ettiremeyeceğidir.

Öte yandan toplumun hayatını sürdürebilmesi için bütün cemiyetlerde insanların muayyen bazı sorunları halletmiş olmaları gerekmektedir. Örneğin; fertlerin aslı biyolojik ihtiyaçları karşılanmalı, gençler sosyalleştirilmeli, insanlara bakılmalı, ölümler defnedilmeli, dinî vecibeler yerine getirilmelidir.

1) İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406), *Mukaddime*, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 1988, s. 37.

Sosyal hayatta fertler arasında muamelelerde ve ilişkilerde birtakım anlaşmazlıkların ortaya çıkması doğaldır.² Her toplum kendi içinde ortaya çıkması muhtemel bu anlaşmazlıkları ve sorunları çözmek amacıyla belirli birtakım nizam ve kaideleri benimser. Bu kaidelere “kanun” denir. Toplum, fert için zaruri olduğu gibi kanun da toplum için zaruridir.

Ferdin terbiyesinde, karakter ve şahsiyetinin teşekkülünde, buna bağlı olarak hüküm ve davranışlarında daha çok iki unsur üzerinde durulmuştur. Anne ve babadan terbiye ve kültür mirası olarak intikal edenler ile aileden millete kadar, birbirine geçmiş halkalar halinde, ferdi kuşatan “çevre”. Ferdin içinde yaşadığı ve yetiştiği “cemiyet” de çevrenin önemli bir cüz’ü veya geniş bir halkasıdır. XIX. ve XX. asır sosyologları, terbiye sosyolojisinin mevzuları içinde “içtimai kıymet hükümleri” ile bunların cemiyet içinde yaşamasını ve gelecek nesillere intikalini temin eden “ictimâî kontrol ve baskı” problemleri üzerinde önemle durmuşlardır. “Bir şeyi kontrol etmek, ona tekrar bakmak, kısaca onun üzerinde bir hâkimiyet sağlamaktır. Cemiyetin kontrolü de ferd üzerinde gereken hâkimiyeti sağlayabilmesi, ona kendi varlığını hissettirmesidir. Ferd, toplumun varlığını hangi oranda kendi üzerinde hissederse; yani kontrol altında olduğunu anlarsa davranışlarında o oranda çeki-düzen vardır; yani ferdin davranışları bu takdirde geliş-güzel değil, disiplinli ve emirlere yönelmiş özelliktedir.”³

E. A. Ross’a göre cemiyette içtimai kontrolü temin eden vasıtalar ve müesseseler vardır. Bunlar halkoyu, kanunlar, inançlar, cemiyet emirleri, terbiye, gelenekler, din, seremoniler, sanat, içtimai değerler ve ahlâktır.⁴

B. İslâm’da Masumiyet İlkesi

İslâm insanın, sırtında bir günah taşıyarak dünyaya geldiğine dair bir anlayışı reddeder. İslâm’a göre insanın ilk yaratılış durumu eksiklik ve kusurlardan uzak, temiz ve günahsız, gelişme ve olgunlaşmaya hazır ve elverişli, insan olmanın ve insanca yaşamının gerektirdiği bütün imkân ve özelliklerini bünyesinde taşıyan bir potansiyel tamlığa sahiptir. Bütün insanlar aynı, ortak ve kusursuz bir fitrat ile dünyaya gelirler. İnsan fitratında Allah’ın varlığını ve birliğini tanımaya doğru tabî bir eğilim vardır. Kur’ân-ı Kerim’de bu husus şöyle dile getirilir: “*Sen yüzünü, Allah’ı birleyici olarak dine, Allah’ın o fitratına çevir ki, O, insanları bu fitrat üzerine yaratmıştır. Allah’ın yaratması değiştirilemez.*”⁵

İnsan dine kabiliyetli ve hazır olarak dünyaya gelir. Din duygusu fitrî bir duygudur ve ilk yaşlardan itibaren gelişmeyi beklemektedir. Bu duyguya şekil veren ise, gelişmesine,

2) Zeydan, Abdulkerim, *İslâm Hukukuna Giriş*, (Çev. Ali Şafak), Sırdaş Yayınları, İstanbul 1976, s. 33.

3) Öztabağ, Lütfi, *Eğitim Sosyolojisi*, İstanbul 1968, s. 55 vd.

4) Karaman, Hayrettin, “İslâm’da İctimâî Terbiye ve Kontrol, (İhtisab Müessesesi)”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1972, (C. XI, Sayı, 5, Kasım-Aralık) s. 273-274.

5) 30/Rûm/ 30.

geçici veya bütünüyle körelmesine etki eden, kişinin içinde büyüdüğü çevre, özellikle aile çevresidir. Hz. Peygamber'in şu hadisi bu gerçeği açıklar: “Her doğan fitrat üzere doğar; sonra anne-babası onu Yahudi, Hıristiyan, mecûsî (hatta müşrik) yapar.”⁶

Öte yandan İslâm'da suç ve cezanın şahsiliği söz konusudur yani herkesin ancak kendi işlediği günahından sorumlu olabileceği, hiç kimsenin başkasının işlediği bir suçtan sorumlu tutulamayacağı ilkesi esastır. Şu âyetlerde bu gerçek ifade edilmektedir:

“Kim hidâyet yolunu seçerse, bunu ancak kendi iyiliği için seçmiş olur, kim de doğruluktan sapsarsa, kendi zararına sapsmış olur. Hiç bir günahkâr başkasının günah yükünü üstlenmez. Biz, bir peygamber göndermedikçe (kimseye) azap edecek değiliz.”⁷

“Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez. Yükü (günahı) ağır gelen kimse onu taşımak için (başkasını) çağırırsa, bu çağırıldığı akrabası da olsa, onun yükünden bir şey yüklenmez...”⁸

Görüldüğü gibi bu âyetlerde herkesin kendi günahından sorumlu olacağı, hiç kimsenin bir başkasının günahından sorumlu tutulmayacağı açıkça ifade edilmektedir. Ancak kötülükte çığır açanlar hem kendi günahlarından hem de o günahı işleyenlerin kötülüğünden sorumlu olurlar. Nitekim Rasûlullah, “Kim benden sonra terk edilmiş bir sünnetimi diriltirse onunla amel eden herkesin ecri kadar o kimseye sevap verilir, hem de onların sevabından hiç bir şey eksiltilmeden. Kim de Allah'ın ve Rasûlü'nün rızasına uygun düşmeyen bir bid'at icat ederse onunla amel eden insanların günahları kadar o kişiye günah yükletilir, hem de onların günahlarından hiç bir şey eksiltilmeden”⁹ buyurmuştur.

Anne-baba, nasıl çocuklarının terbiye hakkına sahip, buna mukabil onların geçimini ve zaruri ihtiyaçlarını temin ile mükellef ise, tıpkı bunun gibi İslâm toplumu da bireylerin dinî ve ahlâkî davranışlarını kontrol etme ve onlara doğru yolu gösterme hakkına sahiptir. Buna mukabil de en son merci olarak onların zaruri ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlayacak düzenlemeleri yapmak, bunun şartlarını hazırlamakla mükelleftir. Nafaka, zekât, beytü'l-mâl müesseseleri bu mükellefiyeti yerine getirirken “emr-i bi'l-ma'rûf, nehy-i 'ani'l-münker” veya “hisbe ve ihtisâb” adıyla bilinen İslâm'a has bir müessese de birinci hak ve vazifeyi ifâ etmektedir.

Bu araştırmamızda önce hisbe müessesesini nazari bakımdan ele alıp inceleyecek sonra da İslâm tarihinde ihtisabın tatbikatına kısaca göz atacağız.

I. HİSBE

A. Hisbe Kelimesinin Etimolojik Yapısı

Hisbe (الحسبة) kelimesinin çok sayıda türeyeni ve ona göre anlamı vardır. İhtisar bakımından sadece konumuzla ilgili türevlerine temas edeceğiz.

6) Buhârî, *Cenâiz*, 79, 80, 93, “Kader”, 3; Müslim, “Kader”, 6.

7) 17/*İsrâ*/ 15.

8) 35/*Fâtır*/18.

9) Müslim, “İlim”, 6; Tirmizî, “İlim” 16.

a) Hisbe (حسبة) veya ihtisâb (إحتساب), “h-s-b” (حسب) kökünden gelen bir isimdir. Bu madde birinci babdan yani (حسب - يحسب) vezninden geldiği zaman “saymak, ölçmek, hesaplamak” manalarına gelir.

b) Dördüncü babdan yani (فرح - يفرح) veya altıncı babdan (حسب - يحسب) gelirse “zannetmek” manasını ifade eder. “*أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا* / *Yoksa sen, bizim âyetlerimizden (sadece) Kehf ve Rakîm sahiplerinin ibrete şayan olduklarını mu sandın?*”¹⁰ âyetinde bu manada kullanılmıştır.

c) Beşinci babdan (حسب - يحسب) tasrif edilince de “haseb sahibi olmak” ve “soylu, şerefli olmak” manalarını ifade etmektedir. “*تُنْكَحُ الْمَرْأَةُ لَأَرْبَعٍ لِمَا لَهَا وَلِحَسْبِهَا ...* / *Kadın dört şey için nikâhlanır: Malı için, nesebi için...*”¹¹

Yine “h-s-b” kökünden türeyen; el-Hasbü (أَلْحُسْبُ) ismi, Sîbeveyh’e (ö. 180/796) göre “iktifâ” manasındadır. Şu âyette geçen “el-hasbü” kelimesi bu manada kullanılmıştır: *يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ* / *Ey Peygamber, sana ve mü’minlerden sana tabi olanlara Allah yeter.*”¹² el-Hasebü ise, “saymak, şeref, değer” gibi manalara gelir.

“Hisbe” (حسبة) de ihtisab (إحتساب)’dan bir isimdir. “Ecir, sevap” ve daha başka manaları vardır. Buna göre ihtisâb, “ecir talep etmek” manasını ifade eder. Kısaca hisbe veya ihtisâb’ın sözlükte, “sevabını umarak bir işi yapmak, akıllı ve basiretli bir şekilde yönetmek; çirkin bir iş yapamı kınamak, hesaba çekmek” anlamlarına geldiği ifade edilmektedir.¹³

Osmanlılarda ihtisâb diye bilinen bu müesseseye “hıtatu’s-sûk”, bazen kısaltmasıyla “es-sûk”, “hıtatu’l-ihtisâb” ve “hisbetu’s-sûk” adları da verilmiştir. Bunlardan başka “velâyetu’s-sûk”, “en-nazaru fi’l-hisbeh” ve “velâyetu’l-hisbeh” tabirleri de kullanılmıştır.¹⁴

Hisbe’nin modern devlet müesseseleri içinde “Devlet muhasebesi, muhasebe dâiresi, zabıta ve çarşı zabıtası” manalarında kullanıldığı, tarihî eserlerde rastlanan kayıtlara bakılırsa hisbe kelimesinin doğum ve ölümleri tescil eden, gerek verâset ve gerekse yetimlerin mallarının idaresiyle meşgul olan bir daire manasına geldiği ve hatta vezin ve ölçüleri damgalayan “dâru’l-‘ıyâr” ve “askerî levâzım dairesi” manalarına da istimal edildiği anlaşılmaktadır. Ancak hisbe kelimesinin “hisâb (muhasebe dîvânın)”dan tamamen başka

10) 18/Kehf/9.

11) Buhârî, “Nikâh”, 15; Müslim, “Radâ”, 53.

12) 8/Enfâl/64.

13) Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer (ö. 538/1143), *Esasü’l-Belâğa*, Kahire 1960, I, 83; İbn Manzûr, Cemâ-luddin Ebu’l Fadl (ö. 711/1311), *Lisânu’l-Arab*, Dâru’l-Ma’rife, Kahire ty, h-s-b (حسب) maddesi.

14) Corci Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi* (Çev. Zeki Megamiz), İstanbul 1328, I, 226.

manada olduğu ve bu iki mefhum arasında yakınlığın varlığını haklı gösterecek herhangi bir metne rastlanmadığı -tenkid sadedinde- ifade edilmiştir.¹⁵

Hisbe vazifesini ifa eden şahsa “el-muhtesib, nâzirun fi’l-hisbeh, vâli’l-hisbeh” ve Osmanlılarda “ihtisab ağası” adları verilmektedir.¹⁶

B. Hisbe Kelimesinin Terim Anlamı

Sevabını umarak bir işi yapmak, akıllı ve basiretli bir şekilde yönetmek; çirkin bir işi yapmayı kınamak, hesaba çekmek manalarındaki ihtisab masdarlarından isim olan “hisbe” kelimesi, terim olarak “emir bi’l-ma’rûf, nehiy ani’l-münker prensibi uyarınca gerçekleştirilen genel ahlaki ve kamu düzenini koruma faaliyetlerini ve özellikle bununla görevli müesseseyi ifade eder. Bu işle görevli kimseye “muhtesib”, “vâli’l-hisbe” “veliyü’l-hisbe”, “mütevelli’l-hisbe”, “nâziru’l-hisbe” denir.¹⁷

Taşköprüzâde (ö. 1030/1621) hisbe ilmini amelî hikmetin/pratik felsefenin dalları arasında sayarken,¹⁸ Kâtip Çelebi hisbe’nin, medeniyetin temel unsurlarından biri olduğunu kabul eder. Kâtip Çelebi ayrıca hisbe faaliyetinin en zor işlerden biri ve buna dair bilginin de en hassas ilimlerden olduğunu ifade etmektedir.¹⁹ İmam Mâverdî (ö. 450/1058) de hisbeyi “iyiliklerin yapılması terk edildiğinde iyiliklerin yapılmasını emretmek, kötülüklerin yapılırsa yapıldığında yapılmasını önlemektir” şeklinde tanımlamıştır.²⁰

Biraz değişen tarifler arasında Şeyzerî (ö. 589/1193) de hisbeyi ma’rûfu emir, münkeri nehiy ve insanlar arasını ıslah olarak göstermiştir.²¹

Öte yandan hisbenin müteradifi olan “ihtisâb” kavramı da saymak ve hesap etmek manasına gelen “hisâb” ile aynı kökten olup İslâm İdare Hukukundaki manası, muhtesibin (hisbe memurunun) çeşitli zaman ve yerlerde değişik olan vazife ve salâhiyetine göre farklı olmuştur. Umumi olarak önceleri “hisbe” devlet muhasebesi ve muhasebe dairesi manasında, sonraları özellikle zabita; ahlâk ve çarşı zabıtası için kullanılmıştır.²² Aynı manada “ihtisâb” kelimesi de kullanılmış ve memuruna “muhtesib” denilmiştir.

15) Kavakçı, Yusuf Ziya, *Hisbe Teşkilâtı*, Ankara 1975, s. 12.

16) İbn Manzûr, Cemâluddin Ebu’l-Fadl (ö. 711/ 1311), *Lisânu’l-Arab*, Beyrut 1955, I, 310 vd. Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Huseynî (ö. 1203/1788), *Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, Kuveyt 1966, II, 268 vd.; E. V. Zambaur, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, “Hisbe” maddesi,

17) Kallek, Cengiz, “Hisbe”, *DİA*, XVIII, 133.

18) Taşköprüzâde, Kemalettin, *Mevzuâtü’l-İslâm*, I, 441.

19) Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh (ö. 1657 m), *Keşfü’z-Zunûn ‘an Esâmi’l- Kütübi ve’l-Fünûn*, İstanbul 1941, I, 15.

20) Mâverdî, el-İmam Ali b. Muhammed b. Habîb (ö. 450/1058), *el-Ahkâmu’s-Sultâniyye ve’l-Vilâyâtü’l-Dîniyye*, Mektebetü Dâr İbn Kuteybe, Kuveyt 1409 h, s. 315.

21) Şeyzerî, Abdurrahman b. Nasr (ö. 589/1193), *Nihâyetü’r-Rütbe fî Talebi’l-Hisbe*, Neşr: es-Seyyid el-Bâz, Matbaatü Lecneti’t-Te’lîfi ve’t-Terceme, Kahire 1946, s. 6.

22) E. V. Zambaur, “Hisbe” maddesi,

Taşköprüzâde ihtisâb için şöyle bir tarif yapıyor: “İhtisâb ıstılahı, devlet reisliği tarafından resmedilene icra, ona muhalif düşeni nehiy, şeriatla ma’rûfu emir ve münkeri nehiy bakımından takarrur edeni tenfiz suretiyle belde ehlinin işleri hususunda kontroldür ki gece gündüz, gizli ve aşikâr bu işlere devam olunur”.²³

İhtisâb kazâ salâhiyeti ve velâyeti içinde mutâlaa olunmuş,²⁴ bu sebeple ilgili kaynaklarda İslâm kaza sistemi veya halifenin şahsında toplanan ve onun başkalarına tevcih ettiği velâyetler içinde incelenmiştir. Bu arada “emri bi’l-ma’rûf, nehyi ani’l-münker” ile aynı manada olduğu düşüncesiyle bu başlık altında ele alındığı da olmuştur.²⁵

Bu başlık altında İslâm esaslarına göre nazarî bakımdan ihtisâbı tetkik ettiğimizden dolayı yukarıda hisbenin tarifini yaptığımız gibi burada da ihtisâbın tanımını yaparken başta Gazzâlî ve Mâverdü olmak üzere bir kısım yazarların tarifini tercih edeceğiz ki buna göre ihtisâb “Açıkça terk edildiği zaman ma’rûfu emretmek ve alenî olarak işlendiği zaman münkeri men etmekten ibarettir.”²⁶

Muhtesibin vazifeleri ve benzer müesseselerle mukayesesini yaparken yukarıdaki kapsamlı tanımın kayıt ve şartları da vuzuha kavuşmuş olacaktır. Tariften anlaşılacağı üzere hisbe/ihtisâbın dinî ma’rûfu emir ve münkeri nehiy prensibidir. Şu halde önce bu prensibin İslâmî kaynaklar ve esaslar içindeki yerini, hüküm ve değerini tespit etmek gerekecektir. Biz bu tabiri “dinin emir ve yasaklarına nezaret etmek” şeklinde de ifade edebiliriz ki bu, sosyal kontrolün İslâm’a has bir nev’ini teşkil etmektedir.

C. Hisbe’nin Ana Fikri

Hisbe müessesesinin ana fikri Kur’ân’da birçok yerde belirtilen “emri bi’l-ma’rûf ve nehyi ani’l-münkerdir”. Yani doğruyu emretmek ve kötülükten sakındırmaktır. Kur’ân’ın bu emri sadece hisbe ile ilgili değildir, gerekli şartları mevcut olunca bütün Müslümanlara müteveccihdir.²⁷ Yukarıda hisbe için verilen tarifler arasında müşterek temel unsur olarak iki mefhumun öne çıktığı görülmüştür: Ma’rûf ve münker. Bilindiği gibi ma’rûf, “a-r-f” kökünden gelen ism-i mef’ûldür ve kelime olarak, “bilinen, tanınan” ve “kabul edilen” demektir. İkinci unsur olan münker de “inkâr” masdarından ism-i mef’ûldür. Manası da “inkâr edilen, kabul edilmeyen, kötü” demektir. Terim anlamı itibariyle “ma’rûf, şer’an güzel olan bir fiil, söz ve kasıttır; münker de şer’an kötü olan her fiil, söz ve kasıttır”.

Kuşkusuz her iki kavramın Kur’ân-ı Kerim’deki yerlerini ve manalarını tespit etmek, ardından da hadisteki yerlerine işaret etmek faydalı olacaktır.

23) Taşköprüzâde, Ahmed b. Muslihiddin Mustafa (ö. 935/1528), *Miftâhu’s-Saâde ve Misbâhu’s-Siyâde*, Haydarabad 1328, I, 345.

24) Kâtib Çelebi de kazâyı hisbenin bir bâbı olarak zikrediyor. *Keşfü’z-Zunûn*, I, 15.

25) Karaman, *agm*, C. XI, S. 5, s. 275.

26) Mâverdü, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, Mısır 1960, s. 249; Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, Dâru’l-Fikr, II, 308.

27) Armağan, Servet, *Ana Hatlarıyla İslâm Ekonomisi*, Timaş Yayınları, İstanbul 1991, s. 91.

a) Ma'rûf ve Münker

aa- Âyetler

"İçinizden iyiliğe çağıran, iyi iş işlemeyi (ma'rûfu) isteyen ve kötü işten vazgeçiren (münkeri nehyeden) bir cemaat bulunsun; selameti bulanlar ancak onlardır."²⁸

Âyette geçen "...bulunsun" sözü emirdir ve gereğinin yerine getirilmesinin farz olduğunu ifade eder. Ancak "hepiniz yapın" demediği ve "içinizden bir cemaat..." kaydı bulunduğu için farzın kifâyi olduğu, bir grup bu vazifeyi yerine getirince diğerlerinin mesuliyet taşımayacağı ve kurtuluşun herkese şamil olacağı; tamamen ihmal edildiği takdirde ise herkesin mesul olacağı yine söz konusu âyetin delaletinden anlaşılmaktadır.²⁹

Müfessirler, bu âyetin emri uyarınca, Müslümanlar içinde, iyiliği emreden, kötülükten alıkoyan bir içtimaî kontrol müessesesinin bulunmasının farz-ı kifâye olduğunu belirtmişler; ancak bu görevi üstlenen kişilerde, görevin iyi ve hakkaniyete uygun olarak yerine getirilmesini mümkün kılacak bazı şartların bulunması gerektiğine de işaret etmişlerdir.³⁰

"-Ehl-i kitabın- hepsi bir değildir. İçlerinden öyle dosdoğru bir cemaat vardır ki geceleri secdeye kapanarak Allah'ın âyetlerini okurlar, Allah'a ve ahiret gününe inanırlar, iyiliği emrederler, kötülüğü nehyederler, hayır işlerine koşuştururlar; işte bunlar iyi insanlardandır."³¹

"Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten nehyeder ve Allah'a iman edersiniz. Ehl-i Kitap da inansaydı, elbet bu, kendileri için çok iyi olurdu. (Gerçi) içlerinde iman edenler var, (fakat) çoğu yoldan çıkmışlardır."³²

Bu âyette "en iyi (hayırlı) oluş", emir ve yasaklara nezaret etmek ile Allah'a iman etmek vasıflarına bağlanmıştır.³³

"Onlar Allah'a ve ahiret gününe inanırlar; iyiliği emreder, kötülükten men ederler; hayırlı işlere koşuşurlar. İşte bunlar iyi insanlardandır."³⁴

"... İyilik etmek ve fenalıktan sakınmak hususunda birbirinizle yardımlaşın. Kötülükte ve aşırı gitmede yardımlaşmayın..."³⁵

"İsrailoğullarından kâfir olanlar isyan etmeleri ve haddi aşmaları yüzünden Davud ve Meryem oğlu İsa diliyle lanete uğradılar. Onlar kötülük yaptıkları zaman birbirlerini kötülükten alıkoymaya uğraşmazlardı. Bu yapmakta oldukları ne çirkin şeydi!"³⁶

28) 3/Âl-i İmrân/103.

29) Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, Dâru'l-Ma'rife, Kahire, Trs., IV, 26.

30) Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, IV, 26, 27.

31) 3/Âl-i İmrân/113.

32) 3/Âl-i İmrân,110.

33) Karaman, *ağm*, C. XI, S. 5, s. 276.

34) 3/Âl-i İmrân/ 114.

35) 5/Mâide/ 2.

36) 5/Mâide/81

Bu âyet-i kerimede de lanete uğramanın sebebi “emir ve yasaklara nezaret vazifesinin terki” olarak gösterilmiştir.³⁷ Nitekim İmamı Gazâlî (ö. 505/1111) de bu âyetin uslûbunun ağır ve şiddetli olmasını; zira lânete müstehak olmalarının sebebinin, nehy-i münkeri tamamen ihmal ettiklerine bağlandığını ifade etmektedir.³⁸

“Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz; iyiliği (bi'l-ma'rûf) emreder, kötülükten (el-münker) meneder ve Allah'a inanırsınız...”³⁹

“Münafık erkekler de münafık kadınlar da birbirinin tamamlayıcı parçasıdır. Onlar kötülüğü (münker) emrederler, iyilikten (ma'rûf) vazgeçirmeye çalışırlar, ellerini cimrilikle sınıksız yumarlar...”⁴⁰

“Mü'min erkeklerle mü'min kadınlar birbirlerinin yakını ve yardımcıdır. Onlar iyiliği (bi'l-ma'rûf) emreder, kötülükten (münker) alkoyarlar, namazı dosdoğru kılarlar...”⁴¹

“Oğulcağuzum! Namazı dosdoğru kıl. İyiliği (bi'l-ma'rûf) emret. Kötülükten (münker) vazgeçirmeye çalış...”⁴²

“Onların vazifesi taattı; güzel (ma'rûf) söz söylemektir.”⁴³

Kur'an-ı Kerim'de “ma'rûfu emir ve münkeri nehy” ile ilgili âyetler şüphesiz yukarıda zikrettiklerimizle sınırlı değildir. Daha bir çok âyet açık veya kapalı olarak aynı hükümleri teyit etmektedir. Örneğin konu ile ilgili olarak şu âyetlere bakılabilir: Bakara, 2/178, 180, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 240, 241, 263, Âl-i İmrân, 3/103, 109, 110, 114, Nisâ, 4/5, 6, 8, 19, 25; Mâide, 5/ 2, 81, 29, 105, A'râf, 7/157, Tevbe, 9/67, 71, 112, Hicr, 15/ 62, Nahl, 16/90, Hac, 22/41, 72, Nûr, 24/ 21, Ankebût, 29/ 29, 45, Zâriyât, 51/25, Mücadele, 58/2.

bb- Hadisler

Hz. Ebû Bekir (r.a.) bir hutbesinde şöyle demiştir: Ey insanlar! Siz şu âyeti, manasını yanlış anlayarak okuyorsunuz: “Ey iman edenler! Siz kendinize bakın (yani size kendiniz gerek); siz doğru yolda iseniz yoldan sapan size bir zarar vermez.”⁴⁴ Hâlbuki ben, Rasûlullah (s.a.v.)'i şöyle derken işittim: “İnsanlar dinin kötü saydığı bir şeyi görüp de onu değiştirmezlerse Allah cezasını hepsine teşmil ediverir.” Bir başka rivayette “... güçleri yettiği halde değiştirmezlerse...” şeklinde ifade edilmiştir.⁴⁵

37) Muhammed Kemâlüddin İmâm, *Usûlü'l-Hisbe fi'l-İslâm*, Dâru'l-Hidâye, Mısru'l-Cedîde (Kahire), 1986, s. 31.

38) Gazâlî, *İhyâ*, II, 307.

39) 3/Âl-i İmrân/110.

40) 9/Tevbe/67

41) 9/Tevbe/ 71

42) 31/Lokman/ 17

43) 47/Muhammed/21

44) 5/Mâide/105.

45) Ebû Dâvud, “*Melâhim*” 17; Tirmizî, “*Fiten*” 8; İbn Mâce, “*Fiten*” 20.

Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet edildiğine göre, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Sizden kim bir münker görürse onu eliyle düzeltsin, gücü yetmezse dili ile yine gücü yetmezse kalbi ile düzeltsin; bu da imanın en zayıf olanıdır.”⁴⁶

en-Nu'man b. Beşîr'den rivayet edildiğine göre, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Allah'ın yasakları mevzuunda nemelazımcılık edenle onları işleyenlerin misali kura ile bir gemiye binerek kimi alt katına kimi de üst katına düşen bir topluluktur. Alttakiler su için yukarıdakilerin yanına uğrayıp geçmiş, onlar da bundan rahatsız olmuşlardır. Bunun üzerine beriki bir balta almış ve geminin altını delmeye başlamıştır. Yukarıdakiler ona gelmiş ve ne yaptığını sormuşlar, o da ‘Benim yüzümden rahatsız oldunuz, suya da ihtiyacım var’ cevabını vermiştir. Şimdi ona mani olurlarsa hem onu kurtarmış olurlar hem de kendileri kurtulmuş olurlar. Eğer onu kendi haline bırakırlarsa onu da kendilerini de mahvetmiş olurlar.”⁴⁷

Üsâme b. Zeyd'den rivayet edildiğine göre, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Kıyamet günü bir adam getirilir ve ateşe atılır, bağırsakları ateşe fırlar ve adam, eşeğin değirmeni ile döndüğü gibi orada döner. Cehennemlikler onun başına toplanarak ‘Ey filan, sana ne oldu? Sen bize ma'rûfu emreder ve bizi münkerden de nehyeder değil miydin?’ derler. O da ‘Sizce iyiyi emrettiğim halde onu yapmazdım, kötüyü yasakladığım halde onu da yapardım’ der.”⁴⁸

Huzeyfe'den rivayet edildiğine göre, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Allah'a yemin ederim ki ya iyiliği emredip kötülüğü yasaklayacaksınız ya da Allah üzerinize nezdinden bir azap gönderecek; sonra dua edeceksiniz fakat duanız kabul olunmayacaktır.”⁴⁹

el-Urs b. Umeyre'den rivayet edildiğine göre, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Yeryüzünde günah işlenince onu gören ve tasvip etmeyen ondan uzakta bulunmuş gibidir. Onu görmediği halde tasvip eden ise yanında bulunmuş ve görmüş gibidir.”⁵⁰

b) Münker ve Hakkı Tavsiye

Kur'ân-ı Kerim'de münker ve hakkı tavsiye hususlarında şu âyetler yer almaktadır:

“Onlar işledikleri fenalıklardan (münker) birbirlerini vazgeçirmeye çalışmazlardı. Yapmakta devam ettikleri o hal ne kötü idi”⁵¹

“Şüphesiz ki Allah adaleti, iyilik yapmayı ve akrabaya yardım etmeyi emreder. Çirkin işleri, fenalığı ve azgınlığı yasaklar.”⁵²

46) Buhârî, “Melâhim” 17; Müslim, “İman”, 78; Tirmizî, “Fiten” 11.

47) Buhârî, “Şehâdât”, 30.

48) Buhârî, “Bed' u'l-Halk”, 10.

49) Tirmizî, “Fiten” 9.

50) Ebu Davud, “Melâhim” 17.

51) 5/Mâide/79.

52) 16/Nahl/90.

“Karşılarında açık açık âyetler okunduğu zaman o kâfirlerin suratlarında inkâr (el-münker)ı sezersin...”⁵³

“... Kim o şeytanın adımlarına uyarsa şüphesiz ki o, kötülüğü ve gayr-i meşruu (münker) emreder.”⁵⁴

“Siz herhalde... yol kesecek ve toplantı yerinizde meşru olmayanı (el-münker) yapacak mısınız?”⁵⁵

“Sana vahyedilen kitabı oku; namazı dosdoğru kıl; çünkü namaz hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar.”⁵⁶

“... Şüphesiz ki onlar herhalde çirkin (münker) ve yalan söz söylüyorlar...”⁵⁷

“Lût dedi ki: Herhalde siz tanınmamış (münkerân) bir zümresiniz...”⁵⁸

“... Bunlar tanınmamış (münkerân) bir zümre demişlerdi.”⁵⁹

Yukarıda zikredilen âyet ve hadisler bu mevzudaki nasların tamamı olmamakla beraber İslâm’ın ona ne kadar önem verdiğini göstermek için yeterlidir. Görüldüğü üzere İslâm, dinî vecibelerin yerine getirilmesinin kontrol ve teminini, emir ve yasaklara nezaret vazifesinin ifasını bütün Müslümanlardan istemiş, bu vazife yeter sayıda bir grup tarafından ifa edilirse geri kalanların mesuliyetten kurtulacaklarını ifade etmiştir. İşte bu sebeple İslâm müesseseleri arasında bir de “ihtisab müessesesi” vucüd bulmuş, Hz. Ömer’den beri ümmeti temsil eden devlet başkanları yeteri kadar muhtesib tayin edegelmişlerdir.

Gerek devlet memuru ve gerekse Allah rızası için ihtisab işini yapan⁶⁰ kimselerin belli vasıfları olacaktır. Kaynaklar bu vasıflar ile muhtesibin diğer bazı devlet memurlarından farkları üzerinde geniş bilgiler vermiş ve çeşitli görüşler aksettirmişlerdir.

D. Hisbe'nin Kuruluşu ve Gelişme Süreci

a) Menşei

Hisbe kavram ve kurumunun menşeinin kesin biçimde tespit edilemediği⁶¹ iddia ediliyorsa da biz bunun İslâmî literatürde yabancı bir kavram olduğu kanaatinde değiliz. Hatta

53) 22/Hac/72.

54) 24/Nûr/21.

55) 29/Ankebût/29.

56) 29/Ankebût/45.

57) 58/Mücâdele/2.

58) 15/Hicr/62.

59) 51/Zâriyât/25.

60) İhtisab memuru olmayan Müslümanların da bu işi yapmaları caiz hatta bazı durumlarda farz olmakla beraber memur ile bunlar arasında dokuz maddelik fark tespit edilmiştir. Ceza vermek, maaş almak, tahkikat yapmak, kendisine başvurulmak memura aittir.

61) Kallek, *agm.*, s. 135.

Hayrettin Karaman konu ile alakalı makalesinde, ihtisabın İslâm'a has bir müessesese olduğunu açıkça ifade etmiştir⁶². Yazar daha sonra ihtisabın İslâmî bir kurum olmadığını iddia edenlere cevap açısından, M.G. Demombynes'in, ihtisabın Bizans aracılığı ile Roma'nın, resmî binaların murakabe ve muhafazası gibi vazifeleri yürüten belediye müessesesinden (édile curule) intikal etmiş olduğunu kesin olarak ifade etmişse de⁶³ iddiasını ispata yarar bir delil zikredemediğini, buna mukabil kitabında hisbe mevzuuna daha geniş yer veren I. Milliot'un, baş kadılık müessesesinin İran'daki "mûbed-i mübedân" müessesesinden intikal ettiğini zikretmesine rağmen⁶⁴ ihtisâp için yabancı bir menşe ileri süremediğini, Roma'nın "édile curule" müessesesinin bir dereceye kadar Osmanlılar'daki "şehreminliği" müessesesine benzediğini, bunun ise ihtisaptan farklı olduğunu belirttiikten sonra şunları kaydetmiştir: Kanaatimize göre bu müessesese, İslâm'ın ana kaynaklarında önemle yer aldığını gördüğümüz "dinin emir ve yasaklarına cemiyetin nezaret etmesi, bunların yürümesini temin eylemesi" mükellefiyet ve vazifesinden doğmuştur. Rasûlullah (s.a.v.) devrinde, diğer birçok vazifeleri yanında ihtisâb işini de bizzat kendileri deruhte eylemişler, başta Hz. Ömer olmak üzere sahabede bu mevzuda ona yardımcı olmuşlardır.⁶⁵

b) Hz. Peygamber ve Hisbe

Hz. Peygamber'in hayatı "üsve-i hasene"⁶⁶ idi. Rasûlullah'ın sözleri, davranışları ve takrirleri ashâb için hukuk kaynağıdır. O nedenle her türlü hareketi bir ma'rûfu emir ve münkeri nehy idi. Buradan hareketle diyebiliriz ki, geniş manada hisbenin ilk tatbikatçısı Hz. Peygamber oldu. O zaman zaman çarşı-pazara çıkar ve orayı denetlerdi. Bir defasında hububât satan bir kişiye uğradı, elini buğday kümesine daldırdı ve alt kısmının ıslak olduğunu gördü. Bunun üzerine satıcıya, "*Altını üstüne getirseydin ya!.. Müşteri görür ve ona göre davranırdı. Bizi aldatan bizden değildir*"⁶⁷ buyurmuştu.

Rasûlullah'ın ayrıca, Hz. Ömer'i Medine çarşısı, Saîd b. el-Âs'ı da fetihten sonra Mekke çarşısı için muhtesib tayin ettiği bir vâkıdır. Hatta Şifâ bint Abdillâh ve Semra bint Nuheyk el-Esediyye gibi hanımlar dahi hisbe vazifesini görmüştür.

Hz. Peygamber pazara gelmekte olan malları dışarıda karşılayıp esas müstehlike (tüketiciye) intikal etmeden satın alanları men etmek üzere bazı kimseleri görevlendirdiği gibi, ölçüp tartmadan yiyecek maddelerinin satılmasını da yasaklamıştır.⁶⁸

62) Karaman, *agm.*, c. XI, Sayı, 5, s. 274.

63) *Les Institutions Musulmanes*, s. 158.

64) Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme*'sindeki ifadesi de bunu teyit etmektedir. Trc. M. Şeref Çavdaroğlu, (İstanbul Hukuk Fakültesi Yayınları), s. 55.

65) Karaman, *agm.*, C. XI, sayı, 6, s. 345.

66) 33/Ahzâb/21.

67) Müslim, "*İmân*" 165; Tirmizî, "*Büyü*" 72.

68) Kavakçı, *Hisbe*, s. 41.

c) Hz. Ömer Devri ve Hisbe

Hz. Ömer'in şehrin kontrolüne çok önem verdiği, geceleri dahi tebdil-i kıyafette bulunup kontrole çıktığı meşhurdur. Bir deveye takatinin üstünde yük yüklediği için, sahibini cezalandırdığı kaynaklarda yazılıdır.⁶⁹

Hilafeti döneminde kendisi bizzat hisbe görevine bakmasının yanı sıra Abdullah b. Utbe'yi Medine'ye, Saîd b. el-Âs'ı da Mekke'ye muhtesib tayin etmiş, bunlara çarşı-pazarı, şehirlerarası yolların girişini, develerin istirahat ve hareket yerlerini dolaşmalarını ve buralarda gördükleri münker fiillere müdahale etmelerini emretmiştir. Geceleri Medine sokaklarını dolaşan eli kamçılı ilk halife de Hz. Ömer'dir.⁷⁰

d) Emevîler ve Abbâsîler Döneminde İhtisâb

Bu dönemlerde resmî ihtisâb uygulaması ile ilgili fazla bir nakil göze çarpmamaktadır. Ancak Emevîler'den Muâviye'ye Ebû Müslim el-Havlânî, Ebu'd-Derdâ; Abdülmelik ve oğlu el-Velîd'e Atâ b. Ebî Rebâh; Haccâc'a ve İbn Hübeyre'ye Hasan el-Basrî tarafından yapılan hasbî ihtisâb vazifeleri⁷¹ bu devirde dinin emir ve yasaklarını nezâret vazifesine önem verildiğini hatta bu vazifenin -resmî memur olmayan âlimler tarafından-Halife ve valilere karşı da yapıldığını göstermektedir.

Aynı durumun Abbasîler devrinde de devam ettiğini gösteren örnekler vardır. Evzâî ve İbn Ebî Züeyb'in Ebû Cafer el-Mansûr'a, İmam Sevri'nin Harun er-Reşîd'e karşı ifa ettikleri parlak ihtisâb örneklerini Gazzâlî nakletmiştir.⁷² Bunlar arasında Mu'tedid'e ait bir ifade o devirde tayin ile bu işi yürüten muhtesiblerin varlığına delâlet etmesi bakımından önemlidir. en-Nuri, bir kayıkla taşınan, içleri şarap dolu küplerin halife Mu'tedid'e ait olduğunu öğrenince kayıkçının sopası ile bir küp hariç hepsini kırmış, yakalanıp bizzat halife tarafından sorguya çekilmiş ve aralarında şu ilginç konuşma geçmiştir:

- Küpleri niçin kırdın?
- Ben muhtesibim.
- Sana hisbe vazife ve selâhiyetini kim verdi?
- Sana hilâfet vazifesini veren bana da hisbe vazifesini verdi.
- Sonuncu küpü niçin kırmadın?
- Tam o sırada beni görenleri hatırlayarak gönlüme böbürlenme geldiği için.

Bu cevaplardan sonra halife onu serbest bırakmıştır. Kaynaklarda, önceleri bizzat halifelerin nezaret ettiği ihtisâb vazifesinin, daha sonra onların bu işten vazgeçip yerlerine

69) Ergin, I, 310.

70) Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, Evveliyâtü Ömer Bölümü; Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, c. II, s. 309; Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi*, İstanbul 1328, I, 225-226.

71) Şâfiî, Muhammed b. İdris (ö. 204/819), *İhtilâfu'l-Hadîs (el-Ümm'ün kenarında)*, VII, 23; Gazzâlî, *İhyâ*, II, 337-341, (H. Karaman, *agm*, C. XI, sayı, 6, s. 345 vd.'den naklen).

72) Gazzâlî, *İhyâ*, II, 342-351.

ehliyetsiz ve menfaatçi kimseleri muhtesib tayin etmeleri üzerine istismar ve ihlâl edildiği kayıtlıdır⁷³.

Gazzâlî, Büyük Selçukluların altın çağını yaşadığı devirde de bu önemli vazifenin ilmi ve tatbikatının kaybolma raddesine geldiğini, gönüllere, kula müdahalenin hâkim olması sebebiyle Hâlık'ın mürakabesi şuurunun ortadan kalktığını ifade ettikten sonra o dönemde, “menfaat duygusunun âlimlerin ağızına kilit vurmuş hale geldiğinden” söz etmektedir.⁷⁴

Nizamülmülk (ö. 485/1099) Melikşah'ın emriyle kaleme aldığı *Siyasetnâme* adlı eserinde ihtisaba yer vermiştir. Gazneli Mahmud (ö. 421/1030) ile torunu İbrahim (ö. 492/1099) devirlerinde ihtisâb anlayışı ve uygulaması açısından önem arz eden şu bilgi ve hikâyeleri Hayrettin Karaman'ın makalesinden aynen iktibas etmeyi yeğliyoruz⁷⁵ “Kezalik her şehirde bir muhtesib tayin olunmalıdır ki, terazilerin sahih olduğuna, vezne (ölçü ve tartı) edildiğine baksın. Bey ü şirâ muâmelâtının sıdk u istikamet ile ceryanına nezaret etsin. Etraf ve eknaftan getirilip pazarda satılan kâffe-i eşyada tağşış ve hiyanet bulunmamak ve evzân doğru olmak hususunda ihtiyata riayet eylesin. Emr-i ma'rûf ve nehy-i münkeri yerine getirsin. Gerek padişah, gerek memurîni, muhtesibin nüfûz ve iktidarını takviye eylemelidir. Çükü kaide ve netice-i aklın birincisi budur. Aksi takdirde fukara reñç ve eleme uğrar; pazar halkı istediği gibi alır, satar. Fazla yiyenler müstevlî ve fîsk âşikâr olur. Emri şeriat revnaksız olur.

Bu memuriyet daima havastan bir hadıma yahut yaşlı bir Türk'e tefvîz olunurdu. O adam hiç mümaşat ve muhabat göstermez ve has ve âmm andan korkardı. Bütün efâli insaf kaidesine muvafık olur ve İslâm kavâidi istihkâm bulurdu. Nitekim bu realite şu nakledeceğimiz hikâyelerde variddir.

Hikâye – 1: Hikâye olunur ki, Suultan Mahmud bütün gece haseki ve nedimleriyle şarap içmiş ve sabûhi (yani sabah şarabını) nûş eylemiş idi. Mahmud'un sipahsâlârı Ali Nüviştekin ile Muhammed Arabî dahi bu mecliste hazır bulunarak, bütün gece şarap içmiş ve hiç uyumamıştı. Güneş kuşluk zamanına geldikte Ali Nüviştekin'in başı döndü, uyudu. İfrat-ı şaraptan rahatsızlık hissederek, hanesine gitmek üzere, izin istedi. Mahmud 'Aydın günde bu hal ile gitmek doğru değildir. İkinci zamanına kadar burada istirahat et. O zaman ayık olarak gidersin. Zira seni muhtesib bu halde görürse, hâd vurur. Şeref ve haysiyetin haleldâr olur. Benim kalbim bundan rencide olur; ama bir şey söylemem' dedi. Ali Nüviştekin, elli bin adamın sipahsâlârı ve zamanının seçî mübariz nâmdarı idi. Bin kişiye karşı koyardı. Muhtesibin böyle bir harekette bulunacağını hatırından geçirmedir. Yüreği daraldı ve seraskerliği tuttu. 'Elbet giderim' dedi. Mahmud 'Sen daha iyi bilirsin. Bırakınız gitsin' cevabını verdi. Ali Nüviştekin, hayil ve gulâm ve hizmetkârlardan

73) Mâverdî, *el-Ahkâmüs-Sultâniyye*, s. 258.

74) Gazzâlî, *İhyâ*, II, 302, 351.

75) Karaman, “İslam'da İçtimâî Terbiye ve Kontrol, (İhtisâb Müessesesi)”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, C. XI, S. 6, s. 374, 375.

mürekkeb azîm bir alay ile ata binip hanesine teveccüh etti. Muhtesip mahiyetinde yüz nefer suvari ve piyade olduğu halde ana rastgeldi. Ali Nüviştekin'i böyle sarhoş görünce emretti. Atından indirilip kendisi de hayvanından nüzul ile bimahâba eliyle anı döğdü. O derecede ki, Ali Nüviştekin toprağı dişledi. Havaşî ve asakiri bu hali görmekle beraber hiç kimse bir söz söyleyemedi. O muhtesib hidematı medidesi sebkemmiş bir Türk hâdim idi. Gittikten sonra Ali Nüviştekin hanesine götürüldü. Ali Nüviştekin esnayı râhda 'Kim sultanın fermanına itaat etmezse onun hali benim gibi olur' dedi. Ertesi gün Ali Nüviştekin sırtını açıp pare pare olduğunu Mahmud'a gösterdi. Mahmud güldü ve 'Bir daha sarhoş olarak evden dışarı çıkmamak üzere tevbe et' dedi. Tertib-i mülk ve kavaid-i siyâset muhkem olursa, adalet işi şu zikrettiğimiz vechile tatbik edilir.

Hikâye – 2: İşittim ki Gaznin'de ekmekçiler dükkânların kapısını kapadılar, ekmek bulunmaz oldu. Gurabâ ve fukarâ renç ve zahmete uğradılar. Şikâyet için padişahın sarayına azimet ve sultan İbrahim'in huzurunda nale ve feryât ettiler. Sultan emreyledi. Ekmekçilerin cümlesi ihzar olundu. 'Niçin bu ekmek muzayakasını yaptınız?' diye sual etti. Onlar da 'Her ne zaman bu şehre buğday ve un getirilse senin ekmekçilerin alıyor ve ambara koyuyor ve 'Ferman böyledir' diyorlar. Bir men un satın almak için bizi bırakmıyorlar' cevabını verdiler. Sultan emretti. Has ekmekçi getirilip filin ayağının altına atıldı. Öldükten sonra cesedi filin dişine bağlanıp şehirde dolaştırıldı ve münâdî 'Ekmekçilerden her kim dükkânının kapısını açmazsa, onu böyle yaparız' diye nida etti. Padişahın ambarında bulunan un sarfedildi. Akşam namazı vaktinde her dükkânın kapısında elli men ekmek kaldı ve kimse satın almadı."

Yine Abbasîler'in sûretâ iktidarda buldukları son zamanlarda Fatımîler'in hâkim buldukları bölgede ihtisâba önem verildiğini, zabitanın da muhtesibin emrine verilerek bilhassa çarşı-pazar nizamı ile ölçülerin ayarı üzerinde ehemmiyetle durulduğunu, tesis edilmiş hususi bir "Ölçüler Dairesi"nin Eyyübiler devri boyunca devam ettiğini el-Makrîzî haber vermektedir.⁷⁶

e) Endülüs'te İhtisâb

Corci Zeydan "Endülüs'te İhtisâp" ile ilgili bilgi verirken şunları kaydediyor: "Endülüs'te ihtisâb vazifesine "Hattu'l-İhtisâb" adı verilirdi ve bir kadı'nın uhdesine tev viz olunurdu. Orada adet olduğu üzere kadı atlı ve adamları etrafında olduğu ve onlardan ileri gelen bir memur ekmeğin veznine mahsus bir terazi hâmil bulunduğu halde çarşıları dolaşırdı. Kasaplar et üzerinde etin pahasını hâvî bir kâğıt buldurmaya mecburdular. Bir kasap muhtesip tarafından vazolunan pahadan ve yiyecek satan esnafın konulan pahadan fazla bir paha ile yahut eksik bir vezin ile satamamaları için lüzumunda muhtesib tarafından husûsî surette bir çocuk yahut bir cariye gönderilerek muhtelif ve şüpheli dükkânlardan eşya mübayaa ettirilirdi. Eksik vezin yahut fazla paha ile satanlar yahut hile

76) Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdilkadir (ö. 845/1442), *Hıttu'l-Makrîziyye*, Bulak 1270, I, 463, 464.

karıştırırlar bu suretle ele geçirilirdi. Bu şekilde harekete cesaret edenler herkese karşı aynı fiili irtikâb etmiş addedilerek lâıyk oldukları cezalara çarptırılırlardı. İhtisâb vazifelerine dair birtakım kanunlar ve nizamlar vardır ki, ahkâm-ı fikihiyye nasıl talim ve tatbik edilirse ihtisâb ahkâmı dahi öylece tedris ve tatbik olunurdu”.⁷⁷

İslâm dünyasının Avrupa'daki bölgesi, bugünkü ismiyle İspanya, Müslümanların elinden çıkıp Hıristiyanlara geçince, buradaki muhtesib, “almotacen” adıyla vazifesinde bırakıldı. Bütün bir orta çağ boyunca Endülüs ve Mağrip'te devam eden hisbe teşkilatı, umûmî ahlâkın korunması, esnafın hileli satış yapmaması, pazar ve sokakların denetlenmesi gibi konulardan sorumlu idi.⁷⁸

Az önce ifade edildiği gibi Endülüs'te, kadılar arasından seçilen, âlim, marifet sahibi, Allah'tan çokça korkan, takva sahibi ve akıllı olması gereken muhtesibin, önemli vazifeleri mevcuttu. “Hitatu'l-İhtisâb” adı verilen vazifeleriyle⁷⁹ ilgili kanunlar ve tedris edilen özel bilgiler vardı.⁸⁰

f) Memluklar'da İhtisâb

Hisbe, Memluklar zamanında da önemli ve vazgeçilmesi mümkün olmayan dinî vazifeyi üstlenen bir kurum olarak mevcuttu. Üç makamı vardı; ikisi merkezde, diğeri de taşrada (İskenderiye'de) idi.⁸¹

Kahire muhtesibi hükümdarın yanında oturur, ilim sahibi biriye “beytü'l-mal vekili”nin önüne geçirdi. Kendisi bir gün Füstat camisinde, bir gün de Kahire camisinde oturup davaları dinlerdi; yardımcılarını aracılığıyla da çarşı-pazarda denetimde bulunurdu.⁸²

g) Büyük Selçuklular'da İhtisâb

Büyük Selçuklular zamanında, her şehirde, loncaları teftiş ve ticaret ahlâkını kontrol eden bir muhtesib bulunmaktaydı. Selçuklu Devleti'nin ünlü Veziri Nizâmülmülk (ö. 485/1092), ihtisâb işinin önemli olduğunu ve ehemmiyetine binaen üzerinde durulması gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca *Siyâsetnâme* adlı ünlü eserinde muhtesibin yerine getirmekle yükümlü bulunduğu vazifeler açıkça belirtilmektedir. Ona göre padişahların, her şehre terazi ve fiyatları denetleyecek ve alışverişin doğrulukla yürütmesini sağlayacak bir muhtesibi göndermeleri gerekir. Bunlar diğer yerlerden gelip şehir pazarlarında satılan mallara hile ve hıyanetin karıştırılmamasını sağlarlar. Dirhemleri kontrol ederek, iyiyi emr ve kötülükten men etme prensibini yerine getirirler.⁸³

77) Corci Zeydan, *age.*, (Sadeleştiren: Mümin Çevik), İstanbul 1976, I, 336, 337.

78) Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, Kahire 1964, III, 317.

79) Corci Zeydan, *age.*, I, 336, 337.

80) Kazıcı, *age.*, s. 20, 21.

81) Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970, s. 388.

82) Uzunçarşılı, *age.*, s. 375, 388.

83) Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Trc. Nurettin Bayburtlu), İstanbul 1981, s. 72, 73.

Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi Anadolu Selçuklu Devleti'nde de ihtisâb vazifesi bulunmaktaydı. II. Kılıç Arslan (1155-1192) zamanında Konya'da sultana mensûb, Konya'lı Fahreddin Yunus b. Hasan isminde dükkân sahibi bir muhtesip ile Malatyalı Ebu Bekir b. Hasan adında diğer bir muhtesibin varlığı kaynaklarda zikredilmektedir⁸⁴.

Osman Turan, ayrıca Anadolu Selçuklularının idarî teşkilâtı içinde bir Divânu'l-Hisbe hâkimi ve muhtesipler meliki Necmeddin Ebû Bekir adına çıkan menşurda, onun "dâru'l-mülk" (payitaht, başkent) olan Konya'da ihtisâb işlerinin başına getirildiğini bildirmektedir.⁸⁵

h) Osmanlılar'da İhtisâb

Bütün Müslüman devletlerde olduğu gibi Osmanlılar'da da bilhassa dinî emir ve yasaklara nezaret ile ahlâk ve ananelerin nesilden nesile bozulmadan intikâlini temin konusunda her zaman titizlik gösterilmiş olmalıdır. Zira çirkin ve gayr-i ahlâkî hareket ve davranışlar karşısında sükût edilemeyeceği prensibi, Osmanlı cemiyetinde de aktif bir ictimâî kontrol sağlamıştır.

Türk halk ve âlimlerinin dinî emir ve yasaklara nezaret, ahlâk ve ananelerin nesilden nesile intikâlini temin mevzularında titizlik gösterdikleri, bunun tarihte olduğu gibi zamanımızda da devam ettiği bir gerçektir. Şeyh Edebâlî, Dursun Fakih, Zembilli Ali Efendi, Molla Gürânî, Hoca Sadeddin Efendi, Birgili Mehmet Efendi, Kâtip Çelebî, Koçi Bey gibi gerek padişahlara ve gerekse büyük devlet adamlarına karşı hakkı söyleyen ve doğru yolu gösteren Osmanlı âlimleri vardır. Ayrıca müslüman nemelazımcı bir zihniyete sahip değildir. Hatta Anadolu'da hüküm süren ananeye göre mahalle ve köyün büyükleri kimin çocuğu olursa olsun küçükleri terbiye hakkına sahiptir. Bu hakkın hüsnü niyetle kullanılması ebeveyni sadece memnun kılar. Mahalle ve köylerde komşulardan birinin dert ve felaketine bigâne kalınmadığı gibi çirkin ve gayr-i ahlâkî davranışları karşısında da sükût edilmez. Bu aktif ictimâî kontrol ve ahlâkî terbiye sayesinde ki toplumumuzun ahlâk ve ananeleri asırlardan beri -özellikle Anadolu'da- yaşama imkânı bulmuştur. Bu, hisbenin gayr-i resmi alandaki yansımasıdır. Resmî ihtisâb vazifesine gelince; İmparatorluğun kurucusu Osman Bey zamanına ait bir rivayet bu vazifenin hem Selçuklular'daki son durumu hem de Osmanlılar'daki başlangıcı hakkında bazı ipuçları vermektedir.

Osman Bey'e bir adam müracaat ederek pazarı beklemesi, orada nizam ve intizama nezaret etmesi karşılığında pazara mal getirenlerden rusûm almasına izin verilmesini ister ve aralarında şöyle bir konuşma geçer:

Osman Bey:

- Bunu Allah mı yoksa Rasûlullah mı buyurmuştur?

Adam:

84) Osman Turan, *Türkiye Selçuklularını Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958, s. 37.

85) Osman Turan, *age.*, s. 35.

- Evvelden beri töre-i sultânîdir.

Osman Bey gazaplanır ve:

- Bir kimse kendi kesbi ile kazanmış ola niçin akçe vere? Git seni gözüm görmesin! der.

Bunun üzerine mecliste bulunanlar bu rusûmun pazarı bekleyenlerce alınmasının âdet olduğunu söylerler. Osman Bey de “Mal getiren satarsa iki akçe alınmasını, satamazsa bir nesne alınmamasını” buyurur⁸⁶.

Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra 1242/1825 yılında bir ihtisâb nezareti tesis edilmiş, daha sonra “ihtisâb ağası” denilen baş muhtesibe de “ihtisâb nâzırı” ünvanı verilmiştir⁸⁷.

E. Hisbe Kurumunun Hukukî Niteliği

Hisbenin Hukukî niteliği konusunda ileri sürülen görüşleri şöyle özetlemek mümkün olabilir:

- 1) Hisbe bir kamu hukuku dalıdır. “Ma’rûfu emir ve münkeri nehy”i konu edinen bir devlet kuruluşudur. Ferd burada sadece bir fonksiyonerdir. Kamu hukukuna dair eserlerde ele alınmış olması bunu göstermektedir.⁸⁸
- 2) Hisbe mutlak bir tarzda ma’rûfu emretmek ve münkeri nehyetmektir. Her Müslümanın ferdî vazifeleri arasındadır. Farz-ı ayndır, bizzat ifa edilmek zarureti mevcuttur⁸⁹.
Başlangıçta kişisel olduğu gözükmekte ise de sonradan müessese haline gelmiş olduğu karşı görüş olarak ileri sürülür.
- 3) Hisbe tıpkı kaza ve fetva gibi dinî niteliği ağır basan bir İslâm vazifelisi tarafından ifa edilen görevdir⁹⁰.
- 4) Hisbe değişik sınırlamalara tabi bir farz-ı kifâyedir.⁹¹
- 5) Hisbe bir nevi din tebliği ve hakka davettir.⁹²

Şüphesiz ki bütün bu görüşlerin hepsinde hisbenin dinî bir velâyet ve hizmet olduğu esasî müşterehtir⁹³. Hisbe ferdin ameli Allah için yapması demek olan hisbeten lillah ile

86) Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, C. I, s. 364; Karaman, Hayrettin, *agm*, C. XI, sayı: 6, s. 349’dan naklen.

87) Aynı Yer; *Corci Zeydan*, I, 336, 337.

88) Mâverdî, *Ahkâmü’s-Sultâniyye*, s. 227 vd.; Ferrâ, *Ahkâmü’s-Sultâniyye*, s. 268 vd.

89) Gazzâlî, *İhya*, II, 229 vd.

90) Tyan, Emile, *Histoire de l’organisation judiciaire en pays d’islam*, Paris 1938-1943, II, 445.

91) Tyan, II, 439-440.

92) Tyan, II, 438-439.

93) İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 576.

aynı ismi taşımakta, ferde farz olan ma'rûfu emir ve münkeri nehiy prensibine dayanmaktadır. Vazifelerin askerî veya sivil ve dinî diye ikiye taksiminde hisbe daima dinî kısımda kalmıştır.⁹⁴

Yusuf Ziya Kavakçı'nın, hisbenin bugünkü devlet müesseselerinden hangisine teka-bül ettiği meselesinde tam karşılığını bulamadığını ifade ettikten sonra şu izahı yaptığını görmekteyiz:

Gerçekten de hisbede fiyatların ve ihtikârın kontrolü mevcuttur. Bugün bu husus belediye, maliye, ticaret ve iktisat bakanlıklarından birinin vazife şumûlüne giriyor.

Keza hisbenin muhtevasında ölçü ve tartılar üzerinde ve alım-satımlardaki hilelerde bir kontrol söz konusudur. Bugün bu işi çoğu kere belediyeler ve bazen da maliye, sanayi ve sağlık bakanlıklarından biri yapmaktadır⁹⁵.

Hisbede müezzin ve imamın vazifeleriyle ilgili bugün Diyanet İşleri Başkanlığı'nın vazifeleri arasında bulunan dinî kontrol da mevcuttur. Ayrıca kalpazanların takibi gibi emniyet teşkilâtının vazifeleri cümlesinden bulunanlar da vardır.

Sonuç olarak hisbenin kendine özgü bir kurum olduğu, kuşaktan kuşağa ve bölgeden bölgeye bazı değişiklikler arz etmesine rağmen esas vasfın böylece tespit edilebileceği kanaatindeyiz.

Hisbeye şu prensiplerin hâkim olduğunu görmekteyiz:

- 1 – Allah korkusu,
- 2 – İnsanlar arasında adalet,
- 3 – İnsanların mal, şahsiyet ve haysiyetlerini korumak,
- 4 – Dürüst ticaret,
- 5 – Örf ve adet,
- 6 – Şeriat.

İbn Haldun “beldeki insanların amme menfaatlerine sevkî” prensibini zikretmektedir⁹⁶.

II. MUHTESİB

A. Muhtesib Olmanın Şartları

İslâmî kaynaklara göre muhtesib, yetkili bulunduğu sahalarda ve bu yetkinin alanına giren konularda devamlı olarak Müslümanları kontrol ve murakabe altında tutmak zorundadır. Böylesi ağır ve sorumluluk isteyen bir görev üstlendiğinden muhtesibde birtakım farklı özelliklerin bulunması gerekmektedir. Bu durum eskiden beri birçok müellifin dik-

94) Tyan, II, 454; Yusuf Ziya Kavakçı, *Hisbe Teşkilâtı*, s. 54'ten naklen.

95) el-Mubârek, Muhammed, *ed-Devletü ve Nizâmu'l-Hisbe inde İbn Teymiyye*, 1967, s.c.

96) İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 576.

katini çektiği için eserlerine⁹⁷ konu teşkil etmiştir. Bu şartlar iki başlık altında toplanmıştır:

a) İttifak Edilen Şartlar

1) Müslüman Olmak

Muhtesibin Müslüman olması şart koşulmuştur. Çünkü hisbe dinî bir hizmettir ve dine yardım gayesi güder. Dinî esaslara inanmayan kimsenin dine hizmeti elbette düşünülemez. Bu nedenle Müslüman olmayan kimse muhtesib olamaz.

2) Mükellef Olmak

Muhtesib mükellef olmalıdır. Çünkü hisbe şer'î bir vazifedir. Mükellef olmayan kimsenin de hiçbir dinî yükümlülüğü yoktur. “Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar...”⁹⁸ Mükellefin âkil ve bâliğ olması gerekir. Akıllı olmayan ve bulûğ çağına ermeyen kimsenin kendi hakkındaki tasarrufları dahi hukuken geçersiz sayılırken böyle bir kimseye bütün Müslümanların işlerini tevdi etmek mümkün olmaz⁹⁹. Bu nedenle muhtesibin mükellef olması zorunludur.¹⁰⁰

3) İlim Sahibi Olmak

Muhtesibin emredeceği ve nehyedeceği şeyi bilmesi ve şeriat ahkâmına vâkıf bir fakih olması gerekir. Çünkü iyi olan şey, şeriatın iyi gördüğü ve kötü de şeriatın kötü gördüğüdür. Nice cahiller var ki akılla şeriatın kötü gördüğünü iyi görür ve haramı irtikâb eder¹⁰¹.

Muhtesibin sahip olması gereken ilmin ictihad derecesinde olup olmamasında iki görüş mevcuttur¹⁰².

4) Bilgisini Hayatında Uygulamak

Buna “*ilmiyle amel etmek*” denilir. Bu nedenle muhtesib, dinin bütün emir ve yasaklarına riayet etmeli; özü sözüne uymalıdır. Kur'ân'daki âyetler ve pek çok hadis hisbe yapacak kimselerin amel sahibi olmalarını gerektirmektedir¹⁰³.

97) Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1402, s. 241; Taşköprüzâde, İsmâettin Ahmet Efendi (ö. 968/1560), *Miftâhu's-Sa'âde*, İstanbul 1331, II, 569; Kavakçı, *age*, s. 22-29; Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, ty., s. 147-155.

98) 2/*Bakara*/286.

99) İbn Mürşid, Abdulazîz, *Nizâmü'l-Hisbe fi'l-İslâm*, yy., ty., s. 62.

100) Kemalüddin İmâm, *age.*, s. 63.

101) Gazâlî, *İhyâ*, II, 251; Şeyzerî, *Nihâyetü'r-Rütbe fi Talebi'l-Hisbe*, s. 6.

102) Bk. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 228; Cüveynî, Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf Ebu'l-Meâlî İbn Rükni'l-İslâm, *el-İrşâd ilâ Kavâidi'l-Edilleti fi Usûli'l-İ'tikâd* (Tahkik: Dr. Muhammed Yusuf Musa - Ali b. Abdilmun'im), Kahire, ty., s. 368; Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn el-Hanbelî (ö. 526/1131), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* (Tashih ve Ta'lik: Muhammed Hamîd) Kahire 1357, s. 269.

103) Şeyzerî, *Nihâyetü'r-Rütbe fi Talebi'l-Hisbe*, s. 6-9.

5) Kudret Sahibi Olmak

İslâm'da takatin fevkinde teklif yoktur¹⁰⁴. Onun için muhtesibe güç yetiremeyeceği görevleri yüklemek dinen uygun değildir. Zira muhtesibin karşılaştığı münkeri ortadan kaldırıp yok etmeye gücü yetmezse, işgal ettiği o makamın muattal kalması kaçınılmaz olur.

Bilinmektedir ki, aciz olan bir kimsenin, kalben buğzetme yolu hariç¹⁰⁵ hisbede bulunması söz konusu değildir. Bunun için, hisbede bulunacak kimselerin, gücü-kuvveti yerinde ve istediğini yaptırabilecek kimselerden seçilmesi gerekir.

b) İhtilâf Edilen Şartlar

Bu başlık altında zikredeceğimiz şartlar ihtilâf konusu şartlardır. Kimi İslâm bilgini muhtesibe bu şartların bulunmasını şart koşarken kimisi de muhtesib için bulunmasını lüzumlu görmez.

1) Adalet

Bir kısım yazarlar muhtesibin adaletli yani amel ve istikamet sahibi bir kimse olması gerektiği görüşündedirler¹⁰⁶. Bu görüşü savunan İslâm bilginleri fâsıkın hisbede yer almayacağını savunarak görüşlerini teyid için şu âyet ve hadisleri ileri sürmektedirler:

“(Ey bilginler!) sizler Kitabı okuduğunuz (gerçekleri bildiğiniz halde) insanlara iyiliği emredip kendinizi unutup musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?”¹⁰⁷

“Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz? Bu çelişkili durumunuz Allah katında büyük bir nefretle karşılanır.”¹⁰⁸

Öte yandan Hz. Peygamber, İsrâ gecesinde, dudakları ateşten makaslarla kesilmekte olan bir gruba rastlar ve onlara “Kimsiniz?” diye sorar. Onlar şöyle cevap verirler: “Biz iyiliği emrediyor fakat kendimiz yapmıyorduk. Kötülükten nehyediyor fakat kendimiz yapmıyorduk.”¹⁰⁹

Ayrıca kıyas yoluyla başkasını hidayete sevk etmenin bizzat hidayette bulunmanın; başkasını ıslâhın da bizzat istikamette bulunmanın bir fer’i olduğu, bizzat salih olmayan

104) 2/Bakara/286.

105) Müslim, “İman” 30.

106) Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 241; a.mlf., *er-Rittbetü fî Talebi'l-Hisbe*, Kahire 1423, s. 64; İbnü'l-Uhuvve, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kuraşî (ö. 729/1329), *Me'âlimü'l-Kurbe fî Ahkâmi'l-Hisbe*, (Tashih ve Nakil: Reuben Levy, Kahire, ty., s. 7; Ebu Ya'lâ el-Hanbelî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 279; İbn Kayyim, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye (ö. 751/1350) *et-Turuku'l-Hükmiyyefî Siyâseti's-Şer'iyye*, Beyrut ty., s. 338; Ayrıca bk. İbn Mürşid, Abdulaziz, *Nizâmü'l-Hisbe fî'l-İslâm*, yy., ty., s. 62.

107) 2/Bakara/44.

108) 61/Sâff/3.

109) Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Mısır 1313, III, 120, 239.

kimsenin başkasını ıslah edemeyeceği ve dal eğri olunca gölgesinin de eğri bulunacağı kaydedilmiştir.¹¹⁰ Aynı yerde devamla Gazzâlî bu görüşte olmadığını açıkça ifade etmektedir.¹¹¹

2) Erkek Olmak

Muhtesibin erkek olması gerektiği esas kabul edilmiştir. Fakat Hz. Ömer'in akrabalarından olan Şifa bint Abdillâh ile Semra bint Nuhayk el-Esedîyye olarak bilinen kadınların bizzat Hz. Peygamber, daha sonra da halife Hz. Ömer tarafından pazarın bazı işlerini görüp gözetmek üzere hisbe vazifesi ile görevlendirildikleri bilinmektedir.¹¹² Bununla beraber, bu ve birkaç benzerinin istisna teşkil ettiği, bunun da genel kaideyi bozmayacağı söylenmektedir.¹¹³

B. Muhtesibin Vazifeleri

a) Muhtesibin Teorik Görevleri¹¹⁴

Yukarıda hisbe teşkilâtının ana fikrini tespiti için çalışırken, “doğruyu emretmek ve kötülükten sakındırmak olduğu” şeklinde kullanılan ifade, bu kavramın ne kadar geniş bir alana sahip olduğunu göstermiştir. Zira bu son derece geniş emir içine birçok idarî husus dâhil edilebilir ve edilmiştir.

Muhtesibin teorik görevleri tetkik edilirken kaynaklarda hiç kuşkusuz dağınık ve kazistik bilgilere rastlanmaktadır. Bu bilgiler ma'rûfu emir ve münkeri nehiy prensiplerine dayandırılmaktadır.

Mâverîdî'ye göre iyiliği emretmek, ya Allah'ın haklarına taalluk eder (Cuma namazı ve camilerin fonksiyonları gibi) ya insanların hakları ile ilgilidir (toplumun kamu hizmetleri gibi) ya da her ikisini müştereken kapsar... Aynı şekilde kötülüklerden sakındırmak da üç hak grubuna taalluk etmektedir.

Bu genel vazife sahasına işaret ettikten sonra şimdi de hisbe teşkilâtının başı olan muhtesibin¹¹⁵ görevlerine ana hatlarıyla temas edelim:

aa. Ma'rûfu Emir

Az önce ifade edildiği gibi hisbenin muhtesibini teşkil eden ma'rûfu emir mevzuları üç kısma ayrılır:

1) İlâhî haklara ait olanlar

110) Gazzâlî, *İhyâ*, II, 234.

111) Ayrıca bk. Kavakçı, *age.*, s. 25, 26.

112) İbn Abdilberr, Ebû Ömer (ö. 463/1071), *el-İstîâb*, Haydarabad 1318, IV, 341.

113) Kemâlüddin İmâm, *age.*, s. 66-69. Ayrıca bk. Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s. 148.

114) *İbnu'l-Uhuvve*, s.219 vd.

- 2) Kul haklarına ait olanlar
- 3) Hem İlâhî hem de kul hakkı olanlar.

bb. Münkeri Nehiy

Teorik eserlerde münkerlerle alakalı bilgilerde de tıpkı ma'rûftaki üçlü taksimat geçerlidir:

- 1) İlâhî haklara taalluk edenler
- 2) Kul hakkına ait olanlar
- 3) Hem İlâhî haklara hem de kul haklarına müşterek olan haklar.

Ezanın vaktinde okunmasının, cemaatle ibadetlerin zamanında edasının, Cuma ve bayram namazlarının ifasının sağlanması, ibadetlerde alenî ihlallere ve bid'atlara engel olunması, taşkınlık ölçüsüne varan eğlencelerin, sarhoşluk verici madde tüketiminin önüne geçilmesi muhtesibin görev kapsamına dâhildir.

b) Muhtesibin Pratik Görevleri

aa. Umûmî Hususlar

- 1) Çarşı, Pazar ve Yollar¹¹⁶

Bilindiği gibi çarşı, pazar ve yollar halkın en fazla yoğunlaştığı ve maişetini kazandığı yerlerdir. O nedenle burada alım-satım ve benzeri her türlü sosyal ilişkilerde fert ve toplumun zararına olabilecek, huzur ve düzenini bozacak davranışların vukû muhtemeldir. Örneğin; yalan, hile, ölçü ve tartıda eksiltmeler, akit şartlarına riayetsizlikler olabilir.¹¹⁷ Bunların hepsi muhtesibin görev ve yetki alanına girmektedir ve usûlüne göre bu olumsuzluklara muhtesibin müdahil olması gerekir.

Öte yandan şer'î ilkelere uymayan oyun aletlerinin, eşya ve giysilerin satımı da muhtesibin müdahale alanına girer.

Çarşı ve pazarın halka zarar vermeyecek biçimde inşası ve korunması muhtesibin görev kapsamındadır.

- 2) Bazı Para ve Ölçü Birimleri¹¹⁸

Halk arasındaki muamelelerde kullanılan ölçü ve para birimleri cemiyet hayatında büyük önem arz etmektedir. Çünkü sosyal hayatta vukû bulan anlaşmazlıkların yegâne

115) Muhtesibin bu kadar geniş yetkileri olması, buna paralel olarak, muhtesip olmak için de kendisinde çok önemli şartların aranmasını zorunlu kılmıştır. Mesela; bazı âlimlere göre muhtesibin müçtehit olması ve hukuk bilgisinin ve tatbikatının çok sağlam olması gerekir. (Bk. Nebhân, M. Faruk, *Velâyetü'l-Mezâlim*, Çev. Servet Armağan, Hıfzı Timur'a Armağan, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları), İstanbul 1979, s. 620 vd.

116) İbnu'l-Uhuvve, s. 78 vd.; 83 vd.

117) Gazâlî, *İhyâ*, II, 225.

118) İbnu'l-Uhuvve, s. 83 vd.

kaynağını oluşturur. Bu anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmakla görevli muhtesibin bunları çok iyi bilmesi gerekmektedir.

3) Terazî, Ölçek ve Ayarlar¹¹⁹

Bu konulardaki hassasiyetlere riayet etmek hukuk açısından son derece önemlidir.

4) Alım-Satım İşleri¹²⁰

5) Fiyat Tahdidi ve İhtikâr¹²¹

6) Ticarî Temsilciler¹²²

bb. Yiyecek ve İçecek Maddeleri¹²³

İslam'ın ilk devirlerinden itibaren, geniş yetkilerle donatılmış olan muhtesibin, bu yetki ve vazifelerinin tamamını, bugün için yalnız bir tek kurumda toplanması mümkün değildir. Ağırlık, ölçü, atolye ve pazarların denetlenmesi, mamul madde ile gıda maddelerinin kalite kontrolü; şarap isti'mâli, pazarlarda eşyanın kusurlu yönünün saklanarak satılmasının önüne geçilmesi muhtesibin önemli vazifelerindedir. Muhtesip esnafın kanun ve nizamlara uyup uymadığını hem kendisi ve hem de memurları vasıtasıyla kontrol ederek hileli satışlara engel olur. İstifçi ve karaborsacıları takip etmek, esnafın kullandığı ölçü ve tartı aletlerini kontrol ve uygunsuz davrananlara mani olmak, fiyat tespiti ve kontrolü (narh) yaparak fiyatların başı-boş bir şekilde seyrini önlemek v.s. muhtesibin sorumluluk ve görevleri arasında yer almaktadır¹²⁴. Aşağıda bu kapsama giren vazifelerine örnek olarak bazıları maddeler halinde zikredeceğiz.

1) Hububatçılar ve Değirmenciler¹²⁵

2) Ekmekçiler ve Fırıncılar¹²⁶

3) Kesiciler ve Kasaplar¹²⁷

4) Kızartmacılar¹²⁸

5) Başçılar¹²⁹

6) Balık Kızartıcılar¹³⁰

119) İbnu'l-Uhuvve, s.83-86.

120) İbnu'l-Uhuvve, s. 126, 129, 130.

121) İbn Teymiyye, el- Hisbe, s. 16-19; İbn Kayyim, *et-Turuk*, s.233, 244.

122) Şeyzerî, s. 64.

123) İbnu'l-Uhuvve, s. 89,90.

124) Şeyzeri, s. 38 vd.; İbnu'l-Uhuvve, s. 83 vd.

125) İbnu'l-Uhuvve, s. 91 vd.

126) İbnu'l-Uhuvve, s. 91,92.

127) İbnu'l-Uhuvve, s. 94, 95, 97.

128) İbnu'l-Uhuvve, s. 92-94.

129) İbnu'l-Uhuvve, s. 105, 106.

130) İbnu'l-Uhuvve, s. 112 vd.

- 7) Aşçılar¹³¹
- 8) Herîse¹³²
- 9) Sucukçular¹³³
- 10) Bakkallar¹³⁴
- 11) Helvacılar ve Zelâbiyeciler¹³⁵
- 12) Ciğerciler¹³⁶
- 13) Bevârid Satıcıları¹³⁷
- 14) Şerâihciler¹³⁸
- 15) Sütçüler¹³⁹

cc. Giyecek Maddeleri; İmalatçıları ve Satıcıları

- 1) Dokumacılar¹⁴⁰
- 2) Terziler¹⁴¹
- 3) Pamukçular¹⁴²
- 4) Ketenciler¹⁴³
- 5) İplikçiler¹⁴⁴
- 6) İplik ve Kumaş Boyacıları¹⁴⁵
- 7) Pabuççular¹⁴⁶

dd. Sağlık Konuları

- 1) Şurupçular¹⁴⁷

131) İbnu'l-Uhuvve, s. 106 vd.
132) İbnu'l-Uhuvve, s. 109, 110.
133) Şeyzerî, s. 38,39.
134) İbnu'l-Uhuvve, s.131 vd.
135) İbnu'l-Uhuvve, s. 113 vd.
136) İbnu'l-Uhuvve, s. 95 vd.
137) İbnu'l-Uhuvve, ay.yer
138) İbnu'l-Uhuvve, s.108, 109.
139) İbnu'l-Uhuvve, s. 130, 131.
140) İbnu'l-Uhuvve, s. 136, 137.
141) İbnu'l-Uhuvve, s.137 vd.
142) İbnu'l-Uhuvve, s. 132 vd.
143) İbnu'l-Uhuvve, s. 133.
144) İbnu'l-Uhuvve, s. 134.
145) İbnu'l-Uhuvve, s. 131.
146) İbnu'l-Uhuvve, s. 149.
147) İbnu'l-Uhuvve, s. 132 vd.

- 2) Eczacılar¹⁴⁸
- 3) Aktarlar¹⁴⁹
- 4) Doktorlar¹⁵⁰
- 5) Damardan Kan Alma ve Hacamât¹⁵¹
- 6) Hamamcılar¹⁵²
- 7) Nalbantlar¹⁵³

ee. Diğer Meslekler

- 1) Sarraflar¹⁵⁴
- 2) Kuyumcular¹⁵⁵
- 3) Bakırcılar ve Demirciler¹⁵⁶
- 4) Porselenciler ve Topraktan Mamul Eşya Satıcıları¹⁵⁷

ff. Muhtesibin Diğer Pratik Görevleri¹⁵⁸

- 1) Çocuk terbiyecileri¹⁵⁹
- 2) Zimmîler¹⁶⁰
- 3) Para Darbı¹⁶¹
- 4) Valiler ve Devlet Adamları¹⁶²
- 5) Kadılar¹⁶³
- 6) Din Görevlileri¹⁶⁴

148) İbnu'l-Uhuvve, s.164 vd.

149) İbnu'l-Uhuvve, s. 131 vd.

150) İbnu'l-Uhuvve, s. 165 vd.

151) İbnu'l-Uhuvve, s. 159 vd.

152) İbnu'l-Uhuvve, s. 154 vd.

153) İbnu'l-Uhuvve, s. 150 vd.

154) İbnu'l-Uhuvve, s. 133 vd.

155) İbnu'l-Uhuvve, s. 134 vbd.

156) İbnu'l-Uhuvve, s. 137 vd.

157) İbnu'l-Uhuvve, s. 138 vd.

158) İbnu'l-Uhuvve, s. 165 vd.

159) İbnu'l-Uhuvve, s. 170 vd.

160) İbnu'l-Uhuvve, s. 38 vd.

161) İbnu'l-Uhuvve, s. 41 vd.

162) İbnu'l-Uhuvve, s. 216 vd.

163) İbnu'l-Uhuvve, s. 200 vd.

164) İbnu'l-Uhuvve, s. 172 vd.

7) Kâtipler¹⁶⁵

8) Diğer Meslekler¹⁶⁶

Muhtesip sosyal bünyenin bütün bu dokularını terbiye ve kontrol vazifesiyle yükümlüdür¹⁶⁷.

Hisbe kurumunun görev alanı yukarıda yaptığımız üçlü tasnif esas alınarak düzenlenmiştir: Allah hakkı, kul hakkı, her iki yönü de bulunan haklar¹⁶⁸. Verdiğimiz kaynaklarda oldukça detaylı bir biçimde izahı yapılan muhtesibin bu görevlerinde hâkim olan ana tema şöyle özetlenebilir:

Birinci grup ezanın vaktinde okunmasının, cemaatle ibadetlerin zamanında edasının, Cuma ve bayram namazlarının ifasının sağlanması; ibadetlerde alenî ihlallere ve bid'atlara engel olunması; taşkınlık ölçüsüne varan eğlencelerin, sarhoşluk verici içki kullanımının engellenmesi; muâmelâtta genelde haramların, özeld e fâsîd-bâtıl akidlerin, hile ve aldatmaların, ölçü, tartı âlet ve birimlerinde sahtekârlığın önlenmesi; ihtiyaçtan kaynaklanmayan dilencililiğin men edilmesi; ehliyetsiz din adamlarının halkı yanıltmasına fırsat verilmemesi türünden dinî-içtimâî faaliyetleri içermektedir.

İkinci grup umumî ve ferdî haklar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır: Bunlar ihmal yahut imkânsızlık yüzünden harap olan yol, su kanalı, kanalizasyon vb. alt yapı tesisleriyle ibadethanelerin ve savunma sistemlerinin tamirinin sağlanması; işçi-işveren anlaşmazlıklarının çözümlenmesi; komşu haklarına tecavüzün, her türlü meslek ahlâkî ihlâlinin, borçluların temerrüdünün önlenmesi gibi kamu işleri; muâmelâtta kanunlara riayetin temini gibi çarşı ve pazarla ilgili hususlardır.

Üçüncüsü, toplu taşıma araçlarında yahut kamuya ait alanlardaki kadın-erkek ilişkilerinde dinî-ahlâkî kurallara bağlılığın sağlanması; taşıtlarda aşırı yüklemenin engellenmesi; işçi, yetim, köle ve hayvan haklarının korunması; buluntu hayvan yahut kaybolmuş çocukların yedirilip içirilmesi; yolların temiz tutulması ve aydınlatılması; kamu yararına aykırı inşaatlara izin verilmesi gibi faaliyetleri kapsamaktadır.

Muhtesip, Allah hakkının ihlâli halinde affetme yetkisini kullanabilirken kul haklarının ihlâli durumunda böyle bir yetkiye sahip değildir.¹⁶⁹

165) İbnu'l-Uhuvve, s. 182 vd.

166) Gazâlî, *İhya*, II., 230 vd.

167) Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 241 vd.; a.mlf., *er-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe*, s. 73-376; Gazâlî, ay.yer; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 271 vd.; Şeyzerî, *Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe*, s. 11 vd.; İbnu'l-Uhuvve, *Me'âlimü'l-Kurbe*, s. 14-232; Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Beledîyye*, I, 314 vd.; Kavakçı, *Hisbe*, 63-141.

168) Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s.321.

169) Kallek, "Hisbe" *DİA*, XVIII, 134, 135.

C. Muhtesib ile Benzer Görevi İfâ Eden Diğer Kurumlar Arasındaki Farklar

a) Muhtesib ile Mutatavvi' Arasındaki Farklar

Belirtildiği gibi hisbe, ma'rûfu emir ve münkeri nehiy fonksiyonudur. Ancak bu vazife velâyet sahibi olmadan hasbî (tatavvu') olarak yapmak mümkündür. Bu halde velâyetle yapılan hisbe ile velâyetsiz yapılanın arasında bazı farklar mevcut olur ki bunlar da şöyle tespit edilmiştir:

- 1 – Velâyete sahip muhtesibin hisbede bulunması farz-ı ayn olduğu halde tatavvu' da farz-ı kifâyedir.
- 2 – Velâyet sahibi muhtesib, hisbeyi yapmadan duramadığı halde tatavvu'da yapılan nâfile bir ameldir. Başka şeyle meşgul olunabilir.
- 3 – Tevliye edilen muhtesib, hisbe konusunda vatandaşların şikâyet ve müracaatlarına merci olduğu halde tatavvu'da bu mümkün değildir.
- 4 – Tayinli muhtesib kendisine yapılan müracaata cevap vermek zorunda olduğu halde tatavvu'da böyle bir zorunluluk söz konusu değildir.
- 5 – Salahiyetli muhtesib, hisbe konusu olan münkerleri bizzat araştırmak ve kontrol-lerde bulunmak ve zahir olanları nehiy veya emretmek zorunda bulunduğu halde mutatavvi'in böyle bir zorunluluğu yoktur.
- 6 – Velâyet sahibi muhtesibin ihtiyaç duyduğu yardımcılarını tayin etme yetkisi varken diğerinin böyle bir yetkisi bulunmamaktadır.
- 7 – Tayinli muhtesib müeyyide tatbiki bakımından hududa varmayan hususlarda geniş bir ta'zir yetkisine sahip olduğu halde mutatavvi'de böyle bir hak mevcut değildir.
- 8 – Velâyetli muhtesibin, beytül-maldan maaş alma hakkı vardır, mutatavvi'in ise, böyle bir ücret alması caiz görülmemiştir.
- 9 – Velâyet sahibi muhtesib örfe ait konularda kendi re'yiyle içtihadta bulunabilir. Mesela; çarşı-pazarda yolları işgal etmek, örneğin dükkânların önünü (kamuya ait yolu) işgal etmek gibi işlerde o beldenin örfüne bakarak ichtihadına göre ya serbest bırakır veya yasaklar. Mutatavvi'in ise böyle bir yetkisi yoktur.¹⁷⁰

b) Muhtesib ile Mezâlim Hâkimi Arasındaki Farklar

a) Mezâlim hâkimi kadıların üstündedir, onların aciz kaldığı sahalarda hüküm verir. Muhtesib ise, kadılardan daha alt derecededir. Mezâlim Hâkimi hem kadı ve hem de muhtesibe emirler verebilir; aksi mümkün değildir.¹⁷¹

b) Mezâlim hâkimi, kendisine gelen bütün konularda hüküm vermeye yetkilidir. Muhtesibin yetkisi ise belli konularda sınırlıdır.

170) Mâverîdî, *age.*, s. 227, 228; Ferrâ, *age.*, s. 268; Kavakçı, *age.*, s. 31, 32.

171) Karaman, *agm.*, C. XI, Sayı: 5, s. 280.

III. KAYNAKLAR

Hisbe (ihtisâb) konusu Doğu'da ve Batı'da incelenmiş, İslâm Hukuku ve İslâm müesseselerinden bahseden eserler mevzuları arasında buna da yer vermişlerdir. Ayrıca hisbe üzerine eserler de yazılmıştır. Bu konuda yazan müellifler iki gruba ayrılabilir:

Birinci gruptakiler, hisbe mevzuunda müstakil eser vermeyip sadece kitaplarında hisbeye bölüm ayıranlardır. Bunlardan içinde el-Gazzâlî'nin *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* adlı eseri, İbn Haldûn'un *Mukaddime*'si, el-Makrîzî'nin *Hıtat*'ı, el-Mâverdî ve el-Ferrâ'nın *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* isimli kitapları, ayrıca Nüveyrî, Kalkaşandî ve İbnü'l-Hâc'ın verdiği telifat zikre değerlidir. Bunlardan bilhassa Mâverdî'nin açıklamaları geniş, metodik ve etraflıdır. Üzerinden asırlar geçmesine rağmen, muhtevasından ve değerinden bir şey kaybetmemiştir.

İkinci gruptakiler ise müstakil olarak hisbe mevzuunda eser yazanlardır. Bunlardan eş-Şeyzerî (ö. 589/1193) başta gelir. Kitabının ismi *Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe*'dir. Bu değerli kitabı ilk defa 1860 yılında Viyana İmparatorluk Kütüphanesi Müdürü Walter Bernhauer dünyaya tanıtmıştır. Daha sonra bu kitap hakkında çok şeyler yazılmış, ona birçok atf yapılmıştır. Ayrıca İbnü'l-Uhuvve'nin, *Me'âlimü'l-Kurbe fî Ahkâmî'l-Hisbe*'si, daha çok Şeyzerî'nin eserinin, metot ve muhteva olarak bir kopyası ve bir ictibasdır. Bununla beraber, Şeyzerî'nin kitabında olmayan bazı bahisler de ihtiva etmektedir. 70 büyük kısma ayrılan kitap, İngiltere Cambridge Üniversitesi'nde 1931 yılında Prof. Dr. Reuben Levy tarafından yayımlanmıştır. Yine İbn Ressâm ile İbn Teymiyye¹⁷² ve modern müelliflerden de Muhammed el-Mubarek sayılmalıdır.

Araştırmacı Hayrettin Karaman'ın "Arapça Kitaplarda Hisbe" başlığını taşıyan bir makalesinden¹⁷³ anlaşıldığına göre, hisbe mevzuundaki müstakil Arapça kitap sayısının otuz civarında olduğu görülmektedir. Yazar, bunlardan İbn Teymiyye'ye ait olanın, müellifin fetva koleksiyonu arasında neşredilmiş olduğunu¹⁷⁴ ve talebesi İbnü'l-Kayyim tarafından *et-Turuku'l-Hükmiyye* isimli eserinde hülâsa edildiğini ifade etmektedir.¹⁷⁵ Daha sonra da konu ile ilgili önemli bilgiler vermektedir.

Türkiye'de, ihtisâb müessesesi üzerinde en geniş yazı Osman Nuri (Ergin) tarafından, *Mecelle-i Ümûr-i Beledîyye* isimli eserinde kaleme alınmıştır. Bu yazıda, Osmanlılardan önce ihtisâb mevzûu çok kısa nakillerle geçilmiş, nazar bakımından ihtisâb, Şeyhülislâm Hayderîbâde İbrahim Efendi'nin *Sebîlü'r-Reşâd* mecmuasında intişar eden makalelerinden ictibas edilmiş, bu makaleler de başlıca el-Gazzâlî'nin *İhyâ'sından* naklolunmuştur. Osmanlılar'da ihtisâb daha geniş bir şekilde ele alınmış, bu arada *Târih-i Osmânî En-*

172) Bk. İbn Teymiyye, Takiyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm (ö. 728/1328), *el-Hisbe fî'l-İslâm*, (Çev. Vecdi Akyüz, *Bir İslâmî Kurum Olarak Hisbe*), İnsan Yayınları, İstanbul 2001.

173) *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmî*, Sene: XVIII, s. 417-428.

174) Riyad 1383, nşr. Abdurrahman b. Muhammed en-Needî, C. XXVIII, s. 69-120.

175) Mısır, 1317, s. 219.

cümeni *Mecmuası*'nın 1327. sene, IX. ve X. sayılarında, M. Gâlib tarafından yazılan "İhtisâb Ağalığı" başlıklı makale hemen aynen alınmıştır.¹⁷⁶

İslâm Ansiklopedisi'nde E. V. Zambaur tarafından yazılan "Hisbe" ve R. Lévy tarafından yazılan "Muhtesib" maddeleri kısa ve yetersizdir. Zikredilen kaynaklar da eksiktir. M. Gaudefroy-Demombynes'in *Les Institution Musulmane* isimli kitabındaki (Paris, 1946, s. 158-162) ve Lois Milliot'un *Introduction l'étude du Droit Musulmane* adlı eserindeki (Paris, 1953, s. 716-720) özetler yararlıdır. Golin et Lévi-Provençal'a ait olan *Un Manuel Hispanique de Hisba* (Paris, 1931) ise müstakil olarak hisbe mevzûna aittir.

Konuyu pratik açıdan ele alan Şeyzerî'nin (ö. 589/1193) *Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe*'si ile İbnü'l-Uhuvve'nin (ö. 729/1330) *Me'âlimü'l-Kurbe fî Talebi'l-Hisbe*'si doğrudan hisbe kurumunu ele alan klasik eserler cümlesindedir.¹⁷⁷ Cersîfi'nin *er-Risâle fî'l-Hisbe*'si, İbn Abdîrrâfû'un *er-Risâle fî Âdâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib*'i ile İbn Abdûn'un *er-Risâle fî'l-Kadâ ve'l-Hisbe*'si Lévi-Provençal tarafından aynı kitapta yayımlanmıştır.¹⁷⁸ Başka yazarlar da hisbe kurumunu ele alıp incelemişlerdir.

Bu arada çok sayıda araştırmacı hisbe kurumunu teorik ve pratik açıdan ele almıştır. Ülkemizde bu konuyla ilgili şu araştırmaları özellikle belirtmek gerekiyor:

a) Hayreddin Karaman'ın incelemesi, konuyu teorik çerçevede ve sosyal kontrol açısından ele almaktadır.¹⁷⁹

b) Hisbeyi âmme hukukunun bir dalı olarak inceleyen Yusuf Ziya Kavakçı, "hisbe"nin kuruluşu ve gelişmesi üzerinde durmuş, konuyu gayet güzel, derli-toplu biçimde sunmayı başarmıştır. Yazar hisbe teşkilâtının bugünkü modern devlet müesseselerinden hangisine tekabül ettiği meselesinde hisbenin tam karşılığını bulamadığını kaydettikten sonra, hisbe teşkilâtının belediyelerle, maliye, ticaret, iktisat, sanayi, sağlık bakanlıkları ve Diyanet İşleri Başkanlığının gördükleri işlerden bazılarını ifa ettiğini söylemektedir.

c) Servet Armağan da yazdığı *Ana Hatlarıyla İslâm Ekonomisi* adlı eserinin beşinci bölümünü (s. 71-99) hisbeyle ayırmıştır.¹⁸⁰

d) Ziya Kazıcı'nın araştırması Osmanlı dönemindeki uygulamayla ilgilidir.¹⁸¹

176) *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, (İstanbul 1922), C. I., 309-403.

177) Şeyzerî, Abdurrahman b. Nasr (ö. 589/1193), *Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe*, Yay. es-Seyyid el-Bâz el-Arîni, Kahire 1946; İbnü'l-Uhuvve, Muhammed b. Ahmed el-Kuraşî (ö. 729/1329), *Me'âlimü'l-Kurbe fî Talebi'l-Hisbe*, Edited. Reuben Levy, Cambridge 1937.

178) Lévi-Provençal, *Selâsu Resâil Endelusiyye fî Âdâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib*, Kahire 1955.

179) Karaman, *agm*, (Cilt: XI, Sayı: 5), s. 273-283, (Sayı: 6), s. 343-351.

180) Armağan, Servet, *Ana Hatlarıyla İslâm Ekonomisi*, Timaş Yayınları, İstanbul 1991. Aynı eser 2005 yılında Gündönümü Yayınları arasında daha hacimli (414 sayfa) olarak basılmıştır.

181) Kazıcı, Yusuf Ziya, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, (Ekonomik, Dinî ve Sosyal Hayat), İstanbul 1987.

e) Vecdi Akyüz, İbn Teymiyye'nin *el-Hisbe* adındaki risalesi¹⁸² ile *es-Siyâsetü's-Şer'iyye...* adlı eserini Türkçemize kazandırmıştır.¹⁸³

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde ise Cengiz Kallek tarafından yazılan "Hisbe" maddesi sadra şifa olacak nitelikte olmasının yanı sıra yazar ayrıca maddenin sonunda geniş bir bibliyografya listesi vermeyi ihmal etmemiştir.

Sonuç

İslâm, insanların bir taraftan manevî ve ruhanî sorunlarıyla meşgul olurken diğer yandan onların sosyal, ekonomik ve ahlâkî yönleriyle de ilgilenmiştir. Çünkü fert ve toplum hayatında, maddi ve manevi cepheleler iç içedir. Bu iki cephe teorik açıdan mümkün gözükmese de uygulamada bunları kesin çizgilerle birbirinden ayırt etmek ve hatta birbirini etkileme realitesinin önüne geçmek mümkün değildir. İşte bu nedendir ki İslâm'ın getirdiği manevi nizamın maddi vechesi ile de ilgilenmiş ve bu konuda koruyucu ve besleyici nitelikte birtakım önlemler almıştır. Maddi ve manevi sorunları çözüme kavuşturulmuş, İslâm'ın amaçladığı ideal bir toplum hayatında ferdin kötü yetişmesi ne derece güç ise, ictimâî hayatın bütün alanlarına kanunsuzluk ve düzensizliğin hâkim olduğu bir toplumda fertlerin iyi yetişmesi ve güzel ahlâk sahibi olması o ölçüde de güçtür.

İslâm'ın yetiştirmek istediği örnek nesil ve hedeflediği toplum düzeyine ulaşmak için "emr bi'l-ma'rûf nehy 'ani'l-münker, ihtisâb, hisbe" kavramlarıyla formüle ettiği esaslar daha Hz. Ömer zamanında kurumlaşmış ve bu kurum bütün İslâm devletlerinde zaman ve mekâna göre farklılık arz etmekle birlikte teşkilat arasında yerini almış ve kısmen de olsa zamanımıza kadar gelebilmiştir. Tabii ki, önemli olan kelime ve formüller değil, gaye ve bunu gerçekleştirecek en iyi vasıta. Bugün terbiye sosyolojisi ve sosyal psikoloji gibi ilimlerde, çeşitli araçlarla kendisini gösteren bir sosyal kontrol ve baskıdan söz edilmekte, bunun olumlu sonuçlara yönetilmesinin çareleri araştırılmaktadır. Yazımızda etüt etmeye gayret sarf ettiğimiz "ihtisâb kurumu" İslâm toplumlarında sosyal terbiye ve kontrol görevini şuur ve aktif bir biçimde gerçekleştirmeyi, "İhtisâb kurumu" bir müessese olarak düşünüldüğünde XV. Aasır gibi bir tarih verilebilir. Ancak bu müessesenin temelinde yer alan anlayış dikkate alınarak, bu tarihin İslâm'ın ilk dönemlerinde/ilk İslâm devletlerine kadar geri götürülmesi doğru olur. Çalışmada da genel olarak bu kanaat dile getirilmektedir.

182) İbn Teymiyye, *Bir İslâm Kurumu Olarak Hisbe* (Çev. Vecdi Akyüz, Orijinal ismi: *el-Hisbe*), İnsan Yayınları, İstanbul 1989.

183) İbn Teymiyye, *Siyaset*, (Çev. Vecdi Akyüz, Orijinal ismi: *es-Siyâsetü's-Şer'iyye fî İslâhi'r-Râî ve'r-Raiyye*), Dergâh Yayınları, İstanbul 1985.

